

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM
VAZIRLIGI**

**QARSHI DAVLAT UNIVERSITETI
ADABIYOTSHUNOSLIK KAFEDRASI**

Filologiya fanlari doktori N.Shodmonovning

“O‘ZBEK MUMTOZ ADABIYOTI”

fanidan

MA’RUZA MATNI

Qarshi-2015

1- MAVZU: ALISHER NAVOIYNING HAYOTI VA FAOLIYATI

REJA:

1. Kirish. Navoiy haqida.
2. Navoiy voyaga etgan muhit.
3. Bolalik yillari.
4. Navoiy Samarqandda.
5. Navoiyning siyosiy faoliyati.
6. Madaniyat va obodonchilik sohasidagi xizmatlari.
7. Xulosa.

A D A B I Y O T L A R:

Darsliklar.

A.Navoiy. "Mukammal asarlar to'plami". T.,1987-97 y.

M. Shayxzoda. Asarlar. 6-tomlik, 4-tom. T. ,1972.

A.Navoiy. "Qaro ko'zim". T. ,1988.

A.Navoiy. "Topmadim". T. ,1988.

A.Hayitmetov. "Navoiy lirikasi". T. ,1961.

A.Hayitmetov. "Navoiyxonlik suhbatlari". T. ,1993.

A.Hayitmetov. "Temuriylar davri o'zbek adabiyoti". T.,1996.

A.Hayitmetov. "Adabiy merosimiz ufqlari". T. ,1997.

N.Komilov. "Tasavvuf". 1-kitob. T. ,1996.

A.Rustamov. "Navoiyning badiiy mahorati". T. ,1997.

Yo.Is'hoqov. "Navoiyning ilk lirikasi". T. ,1965.

Yo.Is'hoqov. "Navoiy poetikasi". T., 1980.

O.Nosirov. "O'zbek adabiyotida g'azal". T., 1972.

Navoiy va ijod saboqlari. T., 1981.

I.Haqqul. "Tasavvuf va she'riyat". T., 1991.

- I.Haqqul. "Kamol et kasbkim". T., 1991.
- I.Haqqul. "G'azal gulshani". T., 1991.
- I.Haqqul. "Zanjirband sher qoshida". T., 1989.
- I.Haqqul. "O'zbek adabiyotida ruboiy". T., 1981.
- S.Olim. "Naqshband va Navoiy". T., 1996.
- S.Olim. "Ishq, oshiq va ma'shuq". T., 1992
- N.Jumaxo'ja. "Asrlar silsilasidagi satrlar". T., 1996.

O'QUV MATNI

Bugungi kunda hukumatimiz o'tmish merosimizga katta hurmat bilan munosabatda bo'lmoqda. Ko'plab san'atkorlarimiz xalqimizga qaytarilmoqda. Asarlari tadqiq etilmoqda. Bugungi kun nuqtai nazaridan o'rganilmoqda. Alisher Navoiy merosiga bo'lgan munosabat yana ham kuchaydi. Prezidentimiz I.A.Karimov O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 11 chaqiriq 1-sessiyasi 2-yig'ilishida Navoiyni yana ham kengroq o'rganishni, uning asarlarini xalqimizga sodda va tushunarli tarzda etkazish zarurligini uqtirdilar. Haqiqatan ham, Navoiy shaxsiyati, asarlarining yoshlarimizni ma'naviy etuk, har jihatdan mukammal qilib tarbiyalashdagi o'rni benihoyadir.

Navoiyning buyukligi nimada? Nima uchun unga qayta-qayta murojaat etamiz? Uning ulug'ligi ko'p va xo'p yozganligidami? Tafakkurining kengligidami? Yuksak amallarda ishlaganidami? Bu savollarning hammasi ham Navoiy buyukligining bir qirrasidir. 200000 misra yozgan, 100000 misra yod biladigan, rang-barang janr va mavzularda asar yoza olgan shaxs ilohiy nurga erishgani shubhasiz.

Navoiy umrini xalq va yurtga bag'ishladi. U shoir, adabiyotshunos, donishmand, tarixchi, tilshunos, o'zbek adabiy tiliga asos solgan, ilm-fan homiysi, donishmand-qisqasi ulkan san'atkor.

Navoiy ijodiga qiziqish, o'rganish o'z davridan boshlandi. Navoiy hayoti va ijodini o'rganishdagi birinchi manba uning o'z asarlaridir. Uning barcha asarlarida, ayniqsa «Munshaoot», «Vaqfiya», «Xamsat-ul-mutahayyirin», «Xutbai davovin», «Majolisun nafois», «Muhokamatul-lu'atayn» kabi asarlarida hayoti va faoliyatiga doir ko'p ma'lumotlar bor. Ularda Navoiyning shaxsiy hayoti, ijodiy faoliyati, ayrim asarlarining yozilish tarixi, obodonchilik borasidagi ishlari, do'stlari, dushmanlari bilan bo'lgan munosabatlari va boshqa masalalar bayon etilgan.

Navoiy faoliyati va merosini o'rganishda zamondoshlarining asarlari ham muhim o'rin tutadi. Xondamirning «Makorimul-axloq», «Habibus-siyar» /«Suyukli xislatlar»/, «Xulosatul-axbor» /«Voqealarning xulosasi»/, Davlatshoh

Samarqandiyning «Tazkirat-ush-Shuaro», Boburning «Boburnoma», Vosifiyning «Badoyiul-vaqoe» /«Go‘zal voqealar»/ kitobi va boshqalar Shular jumlasidandir. Ayniqsa, Xondamir asarlarida ko‘p ma‘lumotlar keltirilgan. «Makorimul-axloq»da Navoiyning hayoti so‘nggi kunlarigacha bo‘lgan davri, ijodi, davlat va binokorlik faoliyati, tuo‘ilishi, bolaligi, Husayn Boyqaro saroyiga kelishi va boshqalar tasvirlanadi. Asarda Navoiy hayoti bilan boo‘liq kichik mutoyibalar, latifalar, hikoyalar ham beriladi.

Vosifiy «Badoeul-vaqoe» asarida Navoiyning mijozi, nazokati, latofati, nafsoniy shahvatning cheklanganligi, Mavlono Binoiy bilan munosabatlari, Pahlavon Muhammad bilan yaqinligi va boshqalar haqida yozadi.

«Boburnoma»da esa Navoiy shaxsiy hayoti, asarlari bilan boo‘liq anchagina ma‘lumotlar keltiriladi.

Bulardan tashqari, Jomiyning «Yusuf va Zulayho», «Xiradnomai Iskandar», «Bahoriston» kabi asarlarida ham ma‘lumotlar bor. Navoiy keyingi asrlarda yaratilgan ko‘pgina tazkira va tarix kitoblari va memuarlardan ham o‘rin olgan. Lutf Alibek Ozarning «Otashkada», Som Mirzoning «Tuhfai Somiy», Faxriy Hiraviyning «Latofatnoma», Mirzo Haydar Duo‘latning «Tarixi Rashidiy» asarlari shular jumlasidandir.

Navoiy hayotini o‘rganishda xalq oo‘zaki ijodining o‘rni ham katta. Navoiy haqida o‘zbek, tojik, turkman va boshqa xalqlar oo‘zaki ijodida ko‘plab ertak, afsona, hikoyatlar yaratilgan. /Bu jihatdan M.Jo‘raev tomonidan tuzilgan «El desa Navoiyni...» kitobini eslash kifoyadir./

Navoiyning asarlari turli davrlarda xattotlar tomonidan hurmat bilan ko‘chirildi. XIX asrning 70-yillarida O‘zbekistonda bosmaxona paydo bo‘lgandan keyin Navoiyning «Xamsa», «Chor devon», «Vaqfiya» va boshqa asarlari bir necha marta nashr etildi.

Navoiy asarlariga nazira bitish, o‘azallariga muxammas boo‘lash an‘anaga aylandi. Yozuvchi Umar Boqiy Navoiyning «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun» dostonlarining qisqartirilgan nasriy variantini ishlab chiqdi. Navoiy asarlari bo‘yicha luo‘atlar tuziladi. Xorazmlik Muhammad Xoksorning o‘zbek tilida yozilgan «Muntaxab-ul-luo‘at» /«Tanlangan luo‘atlar». 1798/ kitobi uchun Navoiy asarlari matniga keng o‘rin berildi. Navoiy hayotining oxirida Yoki o‘limidan bir oz keyin uning asarlari asosida «Badoyi-ul-luo‘at», keyinroq esa «Luo‘ati Navoiy» yaratildi.

Yevropaliklar XVI asrlardan boshlaboq Navoiy asarlari bilan tanisha boshlagan bo‘lsada, Navoiy ijodini o‘rganish asosan XIX asrda boshlandi. Fransuz Sharqshunosi Katrmer 1841 yilda bosilgan majmuasiga Navoiyning «Muhokamatul-luo‘atayn» va «Tarixi mulki Ajam»ni kiritdi. Rus olimi I. Berezin «Turk xrestomatiyasi» kitobida Navoiy asarlaridan bir necha parcha berdi. Navoiy faoliyatini o‘rganish Nikitinskiyning «Amir Nizomiddin Alisher, uning davlat va adabiyot sohasidagi ahamiyati» nomli magistrlik dissertasiyasi /1856/ bilan boshlandi. U Navoiyni tarjimon shoir deb baho berdi. 1861 yilda Istambulda «Osiyo» jurnalida Belinning Navoiy haqidagi maqolasi bosilib chiqdi. U Navoiyni tarjimon dedi. Fransuz tarjimoni Bloshe Navoiy asari qimmatini pasaytirdi. Rus sharqshunosi Il‘minskiy Navoiyning «Muhokamat ul-luo‘atayn» asarini kengroq

o'rganib, uni o'zbek tili uchun kurashchi sifatida tasvirlaydi. Bartold «Mir Alisher va siyosiy hayot» asarida «Navoiy taqlidchi shoir» degan fikrni takrorladi.

XX asrda Navoiyni o'rganishga jiddiy kirishildi. o'ziga xos navoiyshunoslik yuzaga keldi. O'zbek navoiyshunoslari, boshqa xalqlar olimlari Navoiy asarlarini o'rganish borasida ish olib bordilar. Professor Fitrat Navoiy asarlari, she'rlari, forsiy devon va o'azallari haqida tadqiqot yaratdi. Navoiy tuo'ilganining 500 yilligi munosabati bilan 1941 yilda bir qancha ishlar amalga oshirildi Navoiy asarlari, dostonlari, Ayniy tomonidan «Xamsa»ning qisqartirilgan varianti nashrga tayyorlandi. «Chor devon», «Muhokamat ul-luo'atayn», «Mahbubul qulub» va boshqalar nashr etildi. Boshqa tillarga tarjima qilina boshlandi. 1939 yilda Olim Sharofiddinov «Alisher Navoiy» nomli ilmiy-ommabop asarini nashr ettiradi. 1940 yilda to'plam nashr etildi. Shayxzoda «Genial Shoir» asarini nashr etdi. V.Abdullaev Navoiyning Samarqanddagi faoliyati haqida nomzodlik dissertasiyasi yozdi. Bertel's «Navoiy» monografiyasini yaratdi. Urush yillarida Oybek «Navoiy» romanini yozdi. Navoiy haqida doston, hikoya, dramalar yaratildi. O.Xo'jayev sahnada, R.Hamroev ekranda Navoiy rolini ijro etdilar.

1957 yildan boshlab 9 fevral Navoiy tuo'ilgan kun sifatida o'tkazib kelinmoqda.

Navoiy hayoti va ijodi, asarlari matnini o'rganishda I.Sulton, she'riyatini o'rganishda H.Sulaymon, Shayxzoda, tarjimai holini o'rganishda A.Qayumov, Navoiy lirikasi, uslubi masalalari uning ijodi bilan boo'liq turli masalalar, bo'yicha A.Hayitmetov, «Xamsa» bo'yicha T.Jalolov, S.Hasanov, M.Afzalov, S.O'aniyeva, Navoiyning she'riyati, tili bo'yicha A.Rustamov, Navoiyning poetikasi bo'yicha Yo.Ishoqov va boshqalarning tadqiqotlari yaratildi.

O'zbek navoiyshunoslari safida N.Mallayev, A.Abduo'afurov, S.Erkinov, B.Valixo'jayev, R.Vohidov, N.Komilov, I.Haqqulov, S.Olim, N.Jumaxo'ja kabi etuk olimlarimiz ham bor.

Bugungi kunda Navoiy merosining yangi qirralari, diniy-tasavvufiy mohiyatiga e'tibor qaratilmoqda. Asarlarining to'liq nashri tayyorlanib chop etilmoqda. 2001 yil Shoir tavalludining 560 yilligi munosabati bilan ham ko'p ishlar amalga oshirildi.

Alisher Navoiy elimizning faxri va iftixoridir. Uning merosi 500 yildan ortiq vaqt mobaynida ko'plab kishilarning ma'naviyati, dunyoqarashi shakllanishida, barkamol avlodni tarbiyalashda muhim manba sifatida xizmat qilib kelyapti. Ulug' shoirimizning, qolaversa o'tmishda o'tgan ko'plab buyuk zotlarimizning merosi bugungi kunda chuqur e'tibor bilan o'rganilayotgani ham bejiz emas. Prezidentimiz I.Karimov asarlari, nutq va suhbatlarida bobokalonlarimiz yaratgan merosning bugungi kundagi o'rni va ahamiyati qayta-qayta ta'kidlanmoqda. Yosh avlodni kamol toptirishda ularning o'rni aniq qayd etilmoqda. Bu jihatdan hazrat Navoiyning, u kishidan bizgacha etib kelgan ulkan adabiy yodgorliklarning ham salmoo'i yuksakdir. Xalqimiz mustaqillikkka erishgandan so'ng buyuk Shoirimizga yana ham bo'lakcha hurmat va ehtirom ko'rsatilmoqda. U kishi o'z davridayoq yuksak martabaga ko'tarilgan edilar. Zamondoshlari u kishining izzatini o'z o'rniga qo'ya bildi. Shoirilar, hukmdorlar, oddiy xalq Navoiy haqida ko'p va xo'p yozib qoldirganlar. Mirxond, Xondamir, Abdurazzoq Samarqandiy,

Zayniddin Vosifiy, Jomiy, Husayn Boyqaro va boshqalarning fikrlari e'tiborlidir. Shoir va hukmdor Husayn Boyqaro «Risola»sida shunday yozadi:

Erur so'z mulking kishvaristoni,
Qayu kishvariston-xisrav nishoni.
Dema xisravnishonkim -qahramoni,
Erur gar chin desang sohibqironi.

XV asr jahon ma'naviyatining buyuk siymosi Nizomiddin Mir Alisher Navoiy hijriy 844 yil ramazon oyining 17-kuni /1441 yil 9 fevral'/da Hirotida tuo'ilgan. Hirot shahri XV asr birinchi yarmida Amir Temur asos solgan ulug' saltanatning ikkinchi poytaxti, Temurning kenja o'oli SHohruh Mirzoning qo'l ostidagi obod manzillaridan biri edi. Alisher tuo'ilgan xonadon Temuriylar saroyiga azaldan yaqin va yurtida nufuz sohibi edi. Bo'lg'usi Shoirning otasi O'iyosiddin Muhammad o'olineing tarbiyasiga jiddiy e'tibor beradi.

Professor N.Mallayevning ta'kidicha, Alisherni to'rt yoshida o'qishga beradilar. Uning Hirotidagi o'qishi ko'pga cho'zilmaydi. 1447 yil Shohruh vafotidan so'ng, toj - taxt uchun kurash keskinlashadi. Shu sabab Navoiylar oilasi Xurosondan Iroqqa ko'chib, Taft shahrida yashay boshlaydilar. Ali YAzdiy suhbatiga erishadi. Alisher zukko edi. Akademik V.Zohidovning yozishicha, «Alisher 3-5 yoshlarida fors adabiyoti klassiklarining ba'zi she'rlarini yaxshi yodlab, hamisha aytib yuradi. Navoiy o'zining «Majolisun-nafois» asarida yoshligini, bolaligini eslab o'sha vaqtlarda yodlab olgan bir fors baytini /mashhur shoir Qosim Anvariyning/ yodga olib aytadiki, «hali 3 yosh bilan 4 yoshni orasida erdim, azizlar o'qimoq taklif qilib o'qiganimdan keyin hayrat izhor qilurlar erdi».

1452 yilda Alisher oilasi Hirotga qaytib keladi. O'iyosiddin Muhammad Abulqosim Bobur saroyida xizmat qila boshlaydi. Ko'p o'tmay Abulqosim Bobur uni Sabzavorga hokim qilib tayinlaydi. Navoiy Hirotida qoladi. Sa'diy, Farididdin Attor asarlarini qayta-qayta o'qiydi. «Mantiqut-tayr»ni boshdan oyoq yod oladi. Navoiy yoshlik vaqtidan boshlab saroyda, davlat arboblari, olimlar, shoirlar orasida yashaydi. O'n besh yoshlarida Abulqosim Bobur saroyiga ishga kirib, hukumat yumushini bajara boshlaydi. Adabiyot bilan shug'ullanadi. Fors, arab tillarini o'zlashtirib oladi. Ikki tilda she'r yozib, «zullisonayn» nomini oladi. Prof. M. Imomnazarovning qayd etishicha, «Alisherning she'riyatdagi ilk ustozlari too'asi Mir Sayyid Qobuliy va Muhammad Ali O'aribiylardir». Navoiyning qaysi yoshdan she'r yoza boshlagani bahsli. Ammo 10-12 yoshlarida o'z she'rlari bilan peshqadam shoirlar e'tiborini qozongan edi. 12 yoshida keksa Mirshohiy bilan xat yozishgani buning dalili. Yoki Lutfiy bilan bo'lgan suhbat. 17-18 yoshlarida Kamol Turbatiy bilan tanishishi.

1456 yilda Abulqosim Bobur Husayn Boyqaro bilan Navoiyni Mashhadga olib ketadi, o'qishni davom ettiradi. 1457 yil Bobur vafot etadi. Husayn Marvga ketadi. Mashhadga qolgan Navoiy mantiq, falsafa, riyoziyot va boshqa fanlar bilan shug'ullanadi. «Navoiy» va «Foni» taxalluslari bilan ijod qiladi. Sayid Hasan Ardasher bilan tanishadi. (1455-56) 18-19 yoshlarida Jomiy bilan tanishadi. Jomiy Navoiyni ham shogird, ham farzand deb biladi. Pahlavon Muhammad (She'r voqeasi, Navoiy o'rniga Nasimiy deb o'qish), to'rtinchi do'sti Lutfiy.

Akademik V.Zohidov qaydicha, Navoiy 1464 yilda Hirotga qaytadi. «O‘zbek adabiyoti» kitobining 2-tomida esa 1466 yil deb ko‘rsatiladi. 1459 yilda Xuroson taxtini Abusaid egallaydi. 1466 yilda Abusaid Alisherni Bobur so‘zi bilan aytganda «ixroj»-surgun qiladi. Navoiy o‘sha davr odaticha Temuriylarni ochiq tanqid qilmaydi. O‘z munosabatini oshkor bildirmaydi. Shu sabab Abu Sayid haqida (u 1451-1569 yilgacha Samarqand, Xurosonda hukmronlik qilgan) pardali qilib so‘zlaydi. Salbiy munosabatini Shu bilan ko‘rsatadiki, «MN»ga (VII majlisga) uni kiritmaydi. (I.Sulton fikrlari). 1466-1468 yillar orasida Navoiyning umri asosan Samarqandda kechadi. /Navoiyning Samarqanddagi hayoti haqida V.Abdullayevning «Alisher Navoiy Samarqandda» nomli tadqiqoti bilan tanishish mumkin/. Navoiy otasining merosidan mahrum qilinadi. Iqtisodiy qiyinchilikda yashaydi. Samarqand hukmdorlaridan Ahmad Hojibek va Mahmud Tarxon kabilar unga har jihatdan yordam beradilar. Navoiy qiyinchilikda yashasada, oliyhimmatligini unutmaydi. Xondamir «Makorimul-axloq» kitobida bu haqida bir hikoya keltiradi. /Gadoy, unga Navoiyning oxirgi tangani berishi/. Olim Fazlulloh Abullays Navoiyga mudqarislik qiladi va uni o‘ziga farzand deb hisoblaydi. Samarqandda bir qancha taniqli olimlar, san’atkorlar yig‘ilgan edi. Mirzo Xoji Suo‘diy, Sayid qutb Samarqandiy, Yusuf Safoiy, Shayxim Suhayliy kabi Shoirlar bor edi. Uloyi Shoshiydan dars oladi. Sakkokiy kabi Shoirlar merosi bilan tanishadi. Samarqanddagi madaniy hayot yuksalishiga hissa qo‘shdi. Riyoziy, Yusuf Badiiylarning ijodidagi kamchiliklarni ko‘rsatib beradi.

1469 yilda Sulton Husayn iltimosiga ko‘ra Alisher Navoiy Samarqanddan Hirotga qaytadi va ramazon hayiti munosabati bilan do‘sti sharafiga bitilgan «Hiloliya» qasidasini unga taqdim etadi. Ikki kun o‘tmayoq unga muhrdor lavozimini beradi. Ko‘p o‘tmay bu lavozimni do‘sti Shoir Amir SHayxim Suhayliygga topshiradi. 1472 yilda vazir lavozimini egallaydi. «Amiri Kabir» unvonini beradi. Navoiy bu yerda yetuk ijodkorlarni to‘playdi. Ularga homiylik qiladi. Jomiy, Said Hasan Ardasher, Mirxond, Xondamir, Behzod, Qulmuhammad, Amir Burhoniddin, Atoulloh Nishopuriy, Qozi IxtiYoriddin Hasan Turbatiy, Amir Jamoliddin, Asiliy, Abulvose’ va boshqalar Shular jumlasidandir. Xondamir «Makorimul-axloq»da shunday yozadi: «Bu hashamat egasi Amir sayid, olim va fozillara haddan ortiq va haddan ziyoda go‘zal boo‘lar va shodlikni ortdiruvchi joylar in‘om qilgandir va ko‘p miqdor yaxshi ekinzor yerlar va dilkash suvlik joylarni oliy hazratlarga va mahdumzodalarga, ham poklik pardasi orqali bezalgan joyda o‘ltiruvchilarga tortiq qilgandir kim, ularni hisoblash va sanash uchun kishi o‘zining ojizligini e’tirof etadilar». Navoiy yaxshi o‘qigan talabalar uchun nafaqalar tayin etadi.

Talabalar uchun «Ixlosiya» madrasasi, darveshlar uchun «Xalosiya» xonaqohi, bemorlar uchun «SHifoiya» shifoxonasi, masjidi Jome’ yoniga qorixona qurildi. Ulug‘ amirning kutubxonasida 70 dan ortiq xattot va musavvirilar qo‘lyozmalarni oqqa ko‘chirish, ularni bezash bilan band edilar. Hirotida yana «Nizomiya», Marvda «Xusraviya» va boshqa binolar barpo etildi. Navoiy hayoti va faoliyati haqida ancha keng ma’lumotlar Xondamirning «Makorimul-axloq» asarida keltirilgan. Asarda Navoiyning tarjimai holi to‘la berilmasada, Navoiy obrazi to‘laroq chiqqan. Asarda Navoiy harakati, fe‘l-atvori , dunyoqchashi,

ruhiyati, odat va e'tiqodlariga oid juda ko'p ma'lumotlar mavjud. Asarda Navoiyning bino qurilishlariga bevosita ishtirok etishi, ustalar, mardikorlar bilan hazillari, Navoiydagi yumor, hozirjavoblik, o'tkir aql tasvirini ko'ramiz. Muallif Navoiy hayoti bilan boo'liq juda ko'p hikoyatlar keltiradiki, bular Shoir xarakteridagi ko'ngilchanglik, yumshoqlik, rahmdillikni ko'rsatadi. Masalan: Navoiyning chodiriga uya qurgan musicha, kiyimiga ilashgan chumoli haqidagi hikoyatlar.

Shuningdek, ushbu asarda Navoiy tomonidan bunyod etilgan binolar alohida sanab ko'rsatiladi. Madrasalar, xonaqohlar, rabotlar, hovuzlar, ko'priklar, hammomlar va boshqalar. Ba'zi manbalarda Navoiy tomonidan bunyod etilgan binolar soni 200 dan ortiq deb ko'rsatilsa, akademik V.Zohidov ularni 370 ga yaqin deb ko'rsatadi. Bulardan tashqari, Xondamirning ma'lumotiga ko'ra "Xalosiya" xonaqohi yonida musofir va qashshoq kishilarga ovqatlar va har yili 2000 ga yaqin po'stin, chakman, ko'ylak, kovush va boshqa kiyimlar ulashilar ekan.

Navoiy suvsiz yerlarga suv chiqarish ishiga katta ahamiyat beradi. Tus viloyatining Chashmai Gulist buloo'idan Mashhadga suv keltirish uchun 70 km yaqin masofada ariq qazdiradi.

Husayn Boyqaro saroyida har xil odamlar bor edi. Mansabparastlar, ochko'z, io'vogar kishilar uchrar edi. Majdiddin, Nizomulmulk kabilar Navoiyga yaxshi munosabatda bo'lmaydilar. U haqda Husayn Boyqaroga noto'g'ri, bo'hton gaplar yetkazib, podshoh ko'nglida Navoiyga nisbatan shubha uyo'totishga harakat qiladilar. Navoiy bir necha marta vazirlikdan ozod etishni so'rab Husayn Boyqaroga murojaat qiladi. 1476 yilda Navoiy vazirlikdan ozod qilinadi. Podshoh Navoiyga hurmat bilan munosabatda bo'laveradi. U Navoiyning katta siyosiy arboblik qobiliyatini ko'zda tutib, 1480 yilda mamlakat poytaxti Hirotning hokimi qilib tayin etadi. Navoiy vazirlikdan bo'shagandan to 1487 yilgan qadar Hirotida bo'ladi. Davlat ishlariga aralashib turadi. Asosan ilmiy va ijodiy ishlar bilan shug'ullanadi.

Navoiy xarakteri, fe'l-atvori, mamlakat va xalq ishlariga munosabati, dushmanlariga bo'lgan muomalasi va boshqalar Oybekning «Navoiy» romanida chuqur yoritib berilgan. Uni o'qib chiqish har birimizning burchimizdir.

Umuman, Navoiyning o'rni, mavqei hamma davrda ham yuksakligicha qolaveradi. Bobur yozadi: «Alisherbek naziri yo'q kishi edi. Turkiy til bila to she'r aytibturlar, hech kim oncha ko'p va xo'b aytkon emas... Ahli fazl va ahli hunarga Alisherbekcha murabbiy va muqavviy ma'lum emaskim, hargiz paydo bo'lmish bo'lgay». Davlatshoh Samarqandiy esa, Navoiydek kishilarni insoniyat faqat bir necha yuz yilda bir marta ko'rishini gapiradi.

Alisher Navoiyning ijodiy faoliyati

Alisher Navoiy serqirra ijodkor. Adabiyotimiz tarixida u ko'proq shoir sifatida mashhur. Navoiy juda erta yoshdan boshlab, to umrining oxirigacha she'riyat bilan oshno bo'ladi. She'r yodlash, she'r yozish hayoti mazmuniga aylandi. Navoiy Shoir sifatida Sharq adabiyotini mukammal bildi, o'rgandi.

Nizomiy Ganjaviy, Xisrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy, A.Jomiy, Sa'diy, Lutfiy va boshqalarni o'ziga ustoz deb biladi. Professor A.Hayitmetov Navoiy she'riyati, uning ijodkor sifatida shakllanishini Shunday izohlaydi: «Navoiy lirikasi ungacha bu sohada fors-tojik va o'zbek tillarida she'r yozib katta muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritgan o'zbek, fors-tojik Shoiralarining ijodi zaminida vujudga keldi» (A.Hayitmetov. Navoiy lirikasi.T., 1961.22 bet.) Manbalarda qayd etilishicha u maktab yoshidan boshlab she'r yoza boshladi. 1465-66 yillar orasida kitobxonlar tomonidan she'rlari jamlanib devon tuziladi. 1465-1466 yillarda tuzilgan ilk «Devoni Navoiy» mashhur xattot Sulton Ali Mashhadiy tomonidan tayyorlangan. Unda 1466 yildan ilgari yozilgan she'rlari kiritilgan. Devonda 391 o'azal, 41 ruboiy va bir mustazod bor. Hayotiy ishqni kuylaydi. Diniy fikrlarni bildiradi. SHohlik va darveshlik haqida gapiradi. Davr muammolari haqida bahs yuritadi. (I.Sulton. Navoiyning qalb daftari. 3 -tom. T., 1973. 177-185 -betlar). 1470-76 yillar o'zining ilk devoni «Badoeul-bidoya»ni tuzdi.

Dahr bog'ida bo'lib komim ravo,

Komronlar topti nazmimdin navo.

Shu bayt asosida «Navoiy» taxallusi «Baxtni kuylovchi» ma'nosida olgani aytiladi.(82-bet).

Bu devondan Shoirning 842 ta she'rlari joy olgan. Ulardan 585 tasi o'azal, 3 ta tarjiband, 4 ta muxammas, 2 ta musaddas, 3 ta mustazod, 49 ta qit'a, 78 ta ruboiy, 10 ta chiston, 52 muammo, 10 ta tuyuq, 46 ta fard.

1476-84 yillar orasida 2-devoni «Navodirun-nihoya»ni (Behad nodirliklar) tuzdi.

Prof. A.Abduo'afurov e'tiroficha, birinchi rasmiy devon 1478-79 yillarda tuzilgan.

Ikkinchi rasmiy devon, «Navodir un-nihoya»sini esa «Xamsa»ni tugatishi hamonoq - 1485 yilda tartibga keltirgan. Unda 693 ta she'r o'rin olgan. Bular 628 ta o'azal, 3 ta mustazod, 3 ta tarjiband, 5 qit'a, 46 ta ruboiy, 1 ta luoz, 6 ta muammo va 1 ta tuyuqdan iborat. Navoiyning bu devonlari keyinchalik «Xazoyinul maoniy» («Chor devon»)ni tuzishga sabab bo'ladi. Ushbu devonning umumiy hajmi 45 ming misraga yaqindir.

Prof: A.Abduo'afurovning «Xazoyin ul-maoniy» dan chetda qolgan o'azallar» maqolasida Shunday fikrlar mavjud: H.Sulaymonov fikricha, «Xazoyinul-maoniy» 1498 yilda hozirgi tugal holiga kelgan. Prof. A.Abduo'afurov Shunday savol qo'yadi: qit'a, ruboiy va boshqa turlardagi asarlar qayerda?

a) «Xazoyinul-maoniy» majmuasi tuzilishidan avval yozilgan va qandaydir sabab-mulohazalar bilan devonlarning birortasiga ham kirmay qolgan she'rlar mavjudligi va

b) «Xazoyinul-maoniy» tuzish ishlariga so'nggi nuqta qo'yilganidan keyin ham lirik turlarda she'rlar bitilgani Shubhasiz ekanligi, bu yangi yozilganlarni esa devonlarga kiritish imkoni bo'lmaganligi tadqiqotchilarni izlashishga da'vat etishi kerak. (Navoiyning ijod olami. Maqolalar to'plami.T.,2001.107-bet.) Prof. F.Sulaymonova «Ayyomi visol o'ldi yana» (T., 1995) ismi ostida Navoiyning «Xazoyinul-maoniy»siga kirmay qolgan o'nlab o'azallarini alohida kitob shaklida

e'lon qildi. Ishonch bilan aytish mumkinki, «Xazoyinul-maoniy»ga kirmay qolgan, majmua tuzilgandan keyin ham lirik turlarda ancha-muncha she'rlar yaratgan.

«Muhokamat ul-luo'atayn»da «hoy-hoy» iborasi haqida so'z ochib, dalil uchun o'z ijodiga murojaat qiladi:

Navoiy, ul gul uchun hoy-hoy yio'lama ko'p

Ki, «hay» deguncha ne gulbun, ne g'uncha, ne gul bor!

Bu o'azali noma'lum. Quyidagi uch matla' bilan boshlanuvchi o'azallarini biz «Xazoyinul-maoniy» tarkibidagi devonlarda topa olmadik:

1. Desam: «Orazu zulfung ul-o'tdur, tutundur-bu!»

Der: «Ondin-senga kuymak, bu birdin qaro qayg'u».

2. Chehradin burqa' ochib, o'tqa kuydurdung meni,
Chun kul o'ldi paykarim-ko'kka sovurdung meni.

3. Ishqing meni tunu kun majnunu zor aylamish
Ko'nglumni zoru hazin jismim nazor aylamish.

Ulug' Shoirning hali bizga noma'lum ancha-muncha o'azallari mavjudligini isbotlovchi yana bir misolni Hasan Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» tazkirasida ham uchratamiz. Nisoriy bilan bo'lib o'tgan adabiy suhbatini xotirlab, faqir alarning bu muborak maqta'larini o'qidim: «Ey Navoiy, sen kimu mehrobu masjid istamak? Qaydakim, xo'blar ayog'in qo'ysa-sen boshingni qo'y. Bobur aruzga doir fikrlarini asoslash uchun Navoiydan misollar keltiradi. Quyidagi bayt bilan boshlanuvchi o'azalni biz «XM.» uchrata olmadik:

Kimniki, Yor aylading-bo'ldi giriftoring sening

Rashkdin, voh deya olmasman: «Xudo Yoring sening!»

Shoir merosining e'tiborli manbalaridan biri XV-XVIII asarlarda ulug' shoir asarlari uchun tuzilgan luo'atlardir.

XV asr o'rtalarida Toile' Imoniyning o'zbekcha-forsiy «Badoye' ul-luo'at» asari, XVI asrda yaratilgan va birinchi izohli so'zi bo'yicha «Abushqa» nomida atalgan luo'at hamda 1760 yilda olim Mirzo Muhammad Mahdixon qalamiga mansub «Sangloh» izohli luo'ati ahamiyatlidir. «Sangloh»da xuddi «Abushqa»da bo'lganidek Navoiyning 28 asaridan misollar jalb etilgan. Ba'zi misollar «Xazoyinul-maoniy» uchramaydi.

A.Navoiyning keyingi taxmislarini ham e'tiborga olish kerak. Xiromiy, Ogahiy, Bayoniylar muxammaslari, Uvaysiy taxmisleri ayrimlari «X.M.»da uchramaydigan o'azallarga boo'langan. Roqim devonida, Yusuf Saryomiy ham «X.M.»da uchramaydigan ikki o'azalni Navoiy asari sifatida taqdim etadi.

«Navoiy» taxallusli 20 ga yaqin ijodkor bo'lgan, ammo ularning birortasi ham «Amir Navoiy» bo'lmagan.

Prof. A.Hayitmetov «Rasmiy devonlarga kirmagan she'rlar» nomi ostida («Navoiy va ijod saboqlari». To'plam. T., 1981) ushbu fikrlarni bayon etadi:

1. Shoirning ilmiy-filologik, tarixiy va nasriy asarlari tarkibidagi she'rlari.

2. Shoirning boshqa mualliflar asarlarida eslatilgan va o'sha manbalar orqali bizga ma'lum bo'lgan she'rlari.

«Tarixi mulki ajam»da 50 dan ortiq masnaviy uslubida to'rtlik shaklida yoritilgan she'r bor. «Vaqfiya»da 6 masnaviydan tashqari 15 ruboiy bor.

«Munshaot»da 56, «Mahbubul-qulub»da 10, «Majolisun nafois»da 16 ruboiysi bor. Shoirning nasriy va ilmiy-filologik asarlarida hammasi bo'lib faqat o'zbek tilida 100 dan ortiq ruboiysi bor. «Mahbubul-qulub»da ruboiydan tashqari II qit'a, 12 masnaviy, 68 mustaqil bayt, 4 nazm bor.

Navoiy 1491 yilda to'rt devonining birinchi, redaksiyasini uzil-kesil tuzib yakunlagan. 1495 yilga kelib, yangi yozilgan she'rlarini qo'shib, to'rt devonni to'ldirgan hamda uni «Xazoyinul-maoniy» nomida majmuaga biriktirib, Husayn Boyqaroga va saroyga topshirgan. 1498 yilda H.Boyqaroga bao'ishlangan uchinchi redaksiyasi vujudga kelgan. Navoiy she'riyatining asosiy qismini o'azallar tashkil qiladi. Olimlarimizning qayd etishicha, «Xazoyinul maoniy»ga kirgan she'rlarining asosini o'azallar tashkil qiladi. «O'azalchilikdagi bu davr o'zbek adabiyotining haqiqiy boshlano'ich davri, ko'tarilish davri edi». Navoiy o'azallarida Sharq adabiyoti an'alaridan ijodiy foydalanadi, o'zi ham o'azalchilikda yangicha o'zgarish kashf etadi. Navoiy lirikasi u yashab ijod etgan tarixiy davr va sharoit bilan chambarchas boo'liq.

Olimlarimizning ta'kidlashicha, o'zbek adabiyotida Rabg'uziy, Xorazmiy va boshqa yirik shaxslar o'azallarini Navoiy taraqqiy ettirdi. A.Hayitmetov ta'kidlashicha, Navoiy she'riyatining asosiy motivlarini ishq mavzusi va ishqning asosi bo'lgan hijron tashkil etadi. Bu narsa mumtoz adabiyotimizda an'anaviydir. Chunki qaysi bir Shoir asarlariga nazar solmaylik, unda insoniy, ilohiy ishq, majoziy va ishq ilohiy asosiy o'rin egallaganining shohidi bo'lamiz. Zukko shoir M.Shayxzoda ishq haqida quyidagi fikrlarni bildiradiki, bu fikrlar Navoiy kuylagan ishqqa ham xosdir: «Ishq olami ulug' bir olamdir. Bu murakkab bir tuyg'u, rangorang bir gulistondir. Shuning uchun ham shoirning ichki kechinmalarini muhabbatning lu'at kitobi desa bo'ladi». Navoiy she'riyatidagi hayotiy voqealar, ulardan olingan taassurotlar, qahramonning lirik kechinmalari, his-tuyg'ulrini ifodalaydi. Navoiy yilning to'rt fasliga qiyos qilib umrini to'rt bosqichga: yoshlik, yigitlik, o'rta yoshlik va keksalikka bo'ladi. Hamda bu bosqichlarning chegarasini belgilaydi: tufuliyat (yoshlik) 7-8 yoshdan 20 yoshgacha, shabob (yigitlik) - 20 yoshdan 35 yoshgacha, kuhuliyat (o'rta yoshlik) - 35 yoshdan 45 yoshgacha va keksalik 45 yoshdan 60 yoshgacha.

Professor H.Sulaymonovning Navoiy lirikasi asosida olib borgan tekshirishlari «Xazoyinul-maoniy» devonlarida belgilangan yoshlar nisbiy ekanligi, Shoir hayotining turli davrlarida yaratgan she'rlarini devonlarga qat'iy bir xronologiya asosida emas, balki aralash holda taqsim qilinganini ko'rsatadi.

To'rttala devonning hajmi bir-biridan katta farq qilmaydi. Birinchi devonda - 840 she'r (11437 misra). Ikkinchi devonda - 769 she'r (10847 misra), 3-da 740 she'r (10840 misra), to'rtinchi devonda -793 she'r (11776 misra), Bularni professor A.Abduo'afurov shunday tahlil etadi.

«Xazoyin ul-maoniy» majmuasining bu birinchi devonini Navoiyning o'zi «Tufuliyat bahori g'unchasi», deb baholaydi. Yoshlik bosqichini esa shoir quyidagicha izohlaydi: «Tufuliyat ovonikim, yetti-sakkiz yoshdan yigirma yoshgacha chinasa bo'lgaykim, umr fusulining navbahori va hayot gulshanining shukfa va gulzoridir».

Devonda Sharq she'riyatining sakkiz faol turida yaratilgan umumiy soni besh ming yetti yuz o'n sakkiz yarim baytdan iborat sakkiz yuz qirq she'r jamlangan. «Xazoyin ul-maoniy» majmuasining keyingi uch devonida bo'lganidek, «O'aroyib us-sio'ar»da ham olti yuz ellik o'azal tartib berilgan. Devon mashhur:

Ashraqat min aksi shams ul-ka'si anvar ul-xudo

«Yor aksin mayda ko'r!» deb jomdin chiqdi sado-

bayti bilan ochiladi. Devondan o'rin olgan o'azallarning asosan ko'pchiligi insoniy sevgi-sadoqat, ishq - muhabbat mavzuida bo'lib, ularda vafodor oshiqning go'zal ma'Shuqa tomon talpinishi, hijron azoblaridan nola-fio'oni, visol yo'lida barcha to'siqlardan o'tishga tayyorligi badiiy etuk misralarda nihoyatda ta'sirchan va hayotiy ifodalanadi. Odamiylik, pokdomonlik, insonparvarlik, adolat va saxovat kabi yuksak insoniy fazilatlar, Navoiy butun ijodiy merosida bo'lgani kabi, «O'aroyib us sio'ar» devonini tashkil etuvchi she'rlarining yetakchi o'oyaviy mundarijasidir.

«Xazoyin ul-maoniy» majmuasining bu birinchi devonidan ulug' shoirning butun ijodiy faoliyati davomida ona tilida bitilgan 133 ruboiy ham o'rin olgan. Majmuaning keyingi uch devonida ruboiyda bitilgan namunalar yo'q. «O'aroyib us-sio'ar»da bulardan tashqari ellik qit'a, uch muxammas (ulardan biri Mavlono Lutfiy o'azaliga taxmis), shuningdek, she'riyatning mustazod, musaddas va tarjiband turlaridan namuna asarlar uchraydi.

Mazmuniga ko'ra, zamonasining buyuk fozillaridan, Navoiyga, uning o'z iborasi bilan aytganda, «ota o'rnida» yaqin bo'lgan Sayyid Hasan Ardasheriga yozilgan maktub - 148 baytdan iborat mashhur masnaviy ham shu yoshlik devoniga kiritilgan. «Xazoyin ul-maoniy»ning qolgan uch devonida umuman bu turda bitilgan boshqa asar yo'q.

«Xazoyin ul-maoniy» majmuasining ikkinchi devonini Alisher Navoiy «Navodir ush-shabob» - «Yigitlik nodirliklari», deb atagan. Inson umrining yigitlik davrini yilning yoz fasliga qiyoslangan shoir shunday yozadi: «Shabob zamonikim - yigirmidin o'ttuz beshgacha desa bo'lgaykim, ham bu fusul (fasllar)ning yozdirurkim, yigitlik chashmasori (buloqlari)ning hayotbaxshligining oo'azidur». Devon an'anaga ko'ra, «Xazoyin ul-maoniy»ni tashkil etuvchi boshqa devonlardagi kabi Tangri taolo va Muhammad payo'ambar (s.a.v.) she'rlariga bitilgan hamdu sano va na't-munojot ruhidagi o'azallar turkumi bilan ochiladi.

Aytish lozimki, rasman 20 dan 35 yoshgacha bo'lgan davrni nazarda tutuvchi yigitlik yillari devoni deb atalgan bo'lsada, aslida unda, xuddi «Xazoyin ul-maoniy» majmuasining boshqa uch devonida bo'lganidek, ulug' shoir ijodiy faoliyatining boshqa bosqichlarida yaratilgan she'rlardan namunalar ham jamlangan. Masalan, professor H.Sulaymon aniqlaganidek, devondan o'rin olgan 650 o'azalning 300 ga yaqini Navoiyning o'rta yoshlik ijodiy faoliyati mahsulidir, ikki yuzdan ortio'i esa qarilik yillarida qoo'oz sahifasiga tushurilgan. Shu munosabat bilan devondagi bir necha o'azallardan shoir yoshining ellikka yetganini yoki oshgani haqida so'z yuritganini, umrining o'tgani va qarilikka yuzlanganidan shikoyat misralari mavjudligini eslash o'rinli. Masalan, bir o'rinda:

Menki, ellik yil chekib o'am topmadim xushvaqtlik,

Topqamenmu, umrning, emdiki o'tmish xushroo'i-
baytini bitsa, boshqa bir o'azalida ochiqdan-ochiq qarilikni tan oladi:

Ey Navoiy, huzn ila o'tkar qarilio' mehnatin,
CHun yigitlik bordi ayshu ishrat ayyomi bila.

«Navodir ush-shabob» devonidan she'riyatning mustazod va tarji'band turlaridan bittadan namuna va ellik qit'a o'rin olgan. Ulardan tashqari yigitlik devonidan Lutfiy o'azaliga boo'langan taxmis bor. Alisher Navoiy adabiyotimiz tarixida she'riyat muxlislari diliga va xalq hofizlari tiliga ko'chgan o'azallariga taxmis boo'lash yoki musammat shakliga keltirish an'anasini boshlab beradi.

Taxmislarning biri, aslida Navoiy ijodiy faoliyatining o'rta yoshlik bosqichida yaratilgan, ammo ana shu yigitlik yillari devoniga kiritilgan:

Ochmagay erding jamoling olam aro, koshki,
Solmagay erding bori olamga o'avo'o, koshki-
matlai bilan boshlanuvchi o'azaliga boo'langan. Navoiy «Xamsat ul-mutaxayyirin» asarida bu o'azali haqida: «El orasida shuhrat tutub erdi va podshoh hazratlarining suhbatlaridagi ko'p o'qilur erdi», deb yozadi.

Shu tariqa «Xazoyin ul-maoniy» majmuasining ikkinchi devoni «Navodir ush-shabob»da mumtoz she'riyatimizning sakkiz turida jami besh yarim mingga yaqin baytdan iborat yetti yuz ellik to'qqiz she'r joylashtirilgan. Bu asarlarda ulug' shoirning butun ijodiy merosi uchun xos bo'lgan chuqur xalqchillik, elu yurt manfaatlari, insof-diyonat, mehr-shafqat, odamiylik, do'stlik-totuvlik o'oyalari badiiy jihatdan barkamol misralarda tarannum etilgan.

Navoiy dunyoqarashining bu etakchi fazilatini Yorqin ifodalovchi:

Yuz jafo qilsa menga bir qatla faryod aylamon,
Elga qilsa bir jafo yuz qatla faryod aylaram!-

kabi otashin misralar xuddi shu devon tarkibidagi o'azal jismida dunyo yuzini ko'rgan.

35-45 yoshgacha insonning o'rta yoshlik davrini Navoiy xazon ayyomi-kuzga qiyos etadi. Shu sababli 3- devonini «Badoye' ul -vasat» (O'rta yosh go'zalliklari) deb ataydi. Bu devon mundarijasi haqida Navoiy so'z ochib Shunday deydi: «... Va uchinchi devonnikim, vasat ul hayot (hayotning o'rtasi) mayxonasida ishq ila shavq paymonasidin yuzlangan badii' (go'zal) nashotlar (shodliklar) kayfiyatini yozilib erdi».

«Badoyi ul-vasat»da ham shoir ijodining turli davrlariga oid o'azallar berilgan. Devonda son jihatidan o'azaldan keyingi o'rinni qit'a egallaydi. Bu devonda turli mavzularda yozilgan 60 qit'a o'rin olgan. «Badoye' ul-vasat»da bir (1) mustazod ikki (2) muxammas hamda Lutfiy va H. Boyqaro-Husayniy o'azallari asosida yaratilgan ikki (2) musaddas, Shuningdek 7 bandning har birida

Yodingni qilay harifi majlis

Fikringni etay ko'ngulga munis

bayti takrorlanuvchi 7 bandli tarjiband ham o'rin olgan.

Navoiy 1469 yil H.Boyqaro taxtga chiqqani bilan muborakbod etib yozgan «Hiloliya» qasidasi ham shu devon tarkibiga kiritilgan. Shu tariqa «Xazoyin ul-maoniy»ning uchinchi devoni «Badoye' ul-vasat» 9 she'riy turda bitilgan va

umumiy hajmi besh yarim (5500) mingga yaqin baytdan iborat 740 sheʼrdan tashkil topgan.

Navoiyning «Xazoyin ul-maoniy» tarkibiga kiruvchi «Favoyid ul-kibar» toʻrtinchi devon boʻlib, u inson umrining qarilik bosqichida va uning qish fasliga qiyosan atalgandir. Qarilik yillari davri tushunchasini shoir maxsus izohlab shunday deydi: «... Va qirq beshdin oltmish yaqingachakim, taʼyin qilsa boʻloʻaykim-bu fusul (fasl) ning qishidurkim, kishining xam (egik) qad bilan adam (yoʻqlik) yoʻliga kirib, zamon ahli bila xayrbod qilishidir. Aning duosida «Favoyid ul-kibar» bila nihoyatga yetkurdim».

Devonda 9 janrda yozilgan 793 sheʼr kiritilgan. Boshqa devonlarda boʻlganidek yakunlovchi bu devonga ham 650 oʻazal qatʼiy tartib bilan berilgan. «Favoyid ul-kibar»da boshqa devonda uchramaydigan janr - 458 baytli «Soqiynoma» va Sharq sheʼriyatining eng kichik janri sanalmish 86 fard berilgan. «Favoyid ul-kibar»da boshqa devonlarda uchramaydigan yana bir janr-musamman bor.

«Xazoyin ul-maoniy bilan tanishar ekanmiz uning lirik qahramoni Navoiyning oʻzidir. Bu lirik qahramon insonparvar, vatanga muhabbatli, xalqqa sadoqatli komil insondir. A.Hayitmetovning taʼkidicha, Navoiy oʻazallarining asosiy lirik qahramoni ham sevikli emas, sevguchidir, maʼshuqa emas, oshiqdir. Navoiy sheʼriyatida Yor obrazining spesifik xususiyati va eng muhim tomoni uning goʻzalligidir».

Shoir sheʼriyatidagi Yor obrazidan hayotni, uning falsafiy goʻzalligini qidirsak, uning bevafoolidan zulm va nohaqlik izlaganini tushunsak xato qilmagan boʻlamiz. Navoiy lirik qahramoni bizning fikrimizcha 3 xususiyatga ega.

1 - navbatda otashin oshiq.

2 - navabatda sevgi azoblaridan haddan ortiq ezilgan.

3 - rind, mayxoʻr. Shoir hayot va borliq haqida, ilm va sanʼat haqida oʻylovchi, bosh qotiruvchi, u haqda sheʼrlar yozuvchi kishidir.

A.Navoiy sheʼriyati oʻziga xos obrazlar olami. Shoir oʻazallari, ruboiy, qitʼa, muxammas va boshqa janrdagi asarlarini oʻqir ekanmiz rang-barang obrazlarga duch kelamiz. Uning sheʼriyatidagi bosh obraz shoirning oʻzi. U donishmand, oshiq, faylasuf, orif odam. Shoir oʻazallardagi tasvirlangan oshiq oʻzining nihoyatda kamtarligi, maʼshuqasini nihoyatda sevishi, eʼzozlashi, hijron azobu uqubatlariga chidamliligi, raqiblarga sovuq munosabatdaligi va boshqa tomonlari bilan namoyon boʻladi.

Navoiy sheʼriyatida yor obrazi ham muhim oʻrin tutadi. Shoir sheʼrlarida maʼshuqa avvalo oʻzining oʻta goʻzalligi bilan namoyon boʻladi. U zohiran juda chiroyli. Husnda bekamu-koʻst. Oshiqqa sitam etkazuvchi. Navoiy sheʼriyatida tasvirlangan Yor obrazining ilohiy mohiyati xususida ham adabiyotshunoslar mulohazalar yuritmoqdalar.

Professor N.Komilov taʼkidicha, koʻp shoirlarda, Navoiyda ham dunyoviylik bilan ilohiyot, yaʼni irfon qoʻshilib zuhur etiladi. Ulardan sof diniy oʻoyalarni yoxud sof dunyoviy oʻoyalarni qidirish, asarlarini bir-biriga zid qoʻyish notoʻgʻri. Ularning asarlari koʻp maʼnoli, har bir ifoda yetti qavat parda ichida yashiringan. Masalan, mahbub deganda xudoni, payoʻambari, pirni va sevgan kishisini

anglash, soqiy deganda ham ayni shu to'rt tushunchani e'tiborga olish, lab deganda pining so'zini, ilohiy fayzni, qosh deganda ilohiy olam bilan moddiy olam chegarasini, bel deganda komil inson xayolini, ingichka bel deganda komil inson xayolining nozikligini, ko'z deganda komil insonning o'zini nazarda tutish mavjud. (N.Komilov. Tasavvuf. 1-kitob. T., 1996. 163-bet)

Navoiy she'riyatida bir qator salbiy obrazlar mavjud. Raqib-muddaiy ana shundaylardan biri. Raqib kim? «Raqib oshiq - Navoiyning yorini tortib olib, u bilan aysh-ishrat qiluvchi, tashqi ko'rinishi sovuq, qiliqlari ham yoqimsiz, odamlarga yaxshilikni o'ylamovchi, o'z manfaati uchun har qanday pastkashlik va razillikka boruvchi, odam qiyofasidan chiqqan, ichi qora, pismi. U - murodga eta olmagan mazlum va bebaxt kishilar ustidan kuluvchi, zolim, sotqin, toshbao'ir».

Navoiy she'riyatining asosiy qismini o'azallardan tashqari, ruboiylar tashkil etadi. Navoiy ruboiylarini mavzu jihatdan shartli ravishda 3 guruhga ajratish mumkin:

1. Falsafiy ruboiylar.
2. Ishqiy ruboiylar.
3. Ta'limiy-ahloqiy ruboiylar.

Navoiy ruboiylarining asosiy qismi «O'aroyib us-sio'ar» devonidan o'rin olgan. «Xazoyin ul-maoniy»ning debochasida 30 ta ruboiy mavjud. «Munshaot»da ham 60ga yaqin Shunday to'rtlik bor. «Mezonul - avzon» «Mahbubul qulub», «Majolisun - nafois» va boshqa asarlarda ham ruboiylar kiritilgan. Navoiy ruboiylari tadqiqi bo'yicha H.Zaripov, A.Hayitmetov, Yo.Is'hoqov, N.Mallayev, R.Orzibekov, I.Haqqulovlar bir qator ishlarni amalga oshirganlar.

Ishq mavzusi Navoiy ruboiylarida ham falsafiy talqin etiladi. Mana bu ruboiyga e'tibor beraylik:

Ko'nglimni o'ami dard ila qon ayladi ishq,
Ko'z yo'lidin ul qonni ravon ayladi ishq.
Har qatrani bilmadim qayon ayladi ishq,
Bedil ekonim bo'yla ayon ayladi ishq.

Navoiy ko'pgina ruboiylari ishqiy kechinmalarining bevosita bayoni sifatida yuzaga kelgan. Ularda shoir o'zining ichki holatlarini tabiatdagi biror bir narsa, predmet yoki insonga murojaat tarzida bayon qiladiki, bu mumtoz she'riyatda nido san'ati ham deyiladi.

Ey jism, aning ko'yini paydo qilako'r,
Ey ko'ngul, o'shul ko'yni ma'vo qilako'r.
Ey ko'z, sen oning yuzin tamosho qilako'r,
Ey ashk, oning kuyi sori oqilako'r.

Navoiy ruboiylarida may haqida ham gapiradi. May mohiyati yuqorida ham zikr etildi. Shoir mayga hayotiy ma'no beradi. Uni insoniy fikr va tuyg'ularga omuxta tarzda tarannum etadi:

Muo' dayri sori bukun tamanno qildim,
Ul muo'bacha husnini tamosho qildim.
Din naqdin kufri birla savdo qildim,
Kim qildi bu ishkim men rasvo qildim.

Navoiy ruboiylarida bir qator she'riy san'atlar qo'llangan. Tarse, tardi aks kabi usullar shular jumlasidandir.

Ko'z bila qoshing yaxshi, qaboo'ing yaxshi,
Yuz bila ko'zing yaxshi, dudoo'ing yaxshi.
Iying birla menging yaxshi, saqoo'ing yaxshi
Bir-bir ne deyin, boshdin-oyog'ing yaxshi.

Tardi aks:

Ham jismingga da'f bo'lsa jonim sadqa,
Ham joningga jismi notavonim sadqa.
Sarvingga shikast o'lsa ravonim sadqa,
Yo'q-yo'qki senga jonu jahonim sadqa.

Navoiy she'riyatining katta bir qismini uning qit'alari tashkil etadi. Navoiyning «Xazoyin ul-maoniy» devonida 210 ta qit'a mavjud. Ularning 200 ga yaqini ikki, uch va to'rt baytli. Navoiy qit'alarida tabiatdagi oddiy quro'qchilik hodisalaridan tortib, koinot sir-asrorlarigacha, chumolidan tortib, inson holati va qismatigacha barcha-barchasiga munosabat bildirilgan. (Bu haqda I.Haqqulning «Kamol et kasbkim». T, 1991 kitobiga qarang).

Navoiy bir qit'asida shunday yozadi:

Navoiy, tiling asragil zinhor,
Desangkim, yemay dahr ishidin fusos.
Nazar qilki, o'q oo'zi tilsiz uchun,
Qilurlar tojvarlar bila daybus.
Necha tojvarlar kesarlar boshin,
Chu hangomsiz nao'ma tortar xurus.

Xalq oo'zaki ijodi yozma adabiyotning shakllanishi, rivojlanishi va taraqqiy etishida muhim zamindir. Xalq oo'zaki ijodi uzoq asarlarga borib taqaladi. Qaysi bir ijodkor ijodiga nazar solmaylik barchasida ushbu ijod mavjud. Xalq oo'zaki ijodi va yozma adabiyotning o'zaro ta'siri va aloqasi syujetda, janrlar taraqqiyoti va turli badiiy tasvir vositalarini qo'llashda, xalq urf-odatlarini va an'analarini singdirishda, she'riyatda xalq maqollari, iboralari, hikmatli so'zlarini qo'llashda va boshqalarda ko'rinadi. Ushbu jihatlarni Navoiy lirikasi misolida ham ko'rish mumkin. Bu jihatdan «A.Navoiy lirikasi va xalq oo'zaki ijodi» nomli kitobni ko'zdan kechirish muhimdir. Shoir o'z she'riyatini insonparvarlik o'oyalari bilan boyitishda, o'azal mulkning sultoni bo'lib qolishida, ruboiy, fard, muammo, chiston va boshqa janrlarda asarlar yaratishda, til, uslub, badiiy san'atlarni mahorat bilan qo'llash bobida xalq oo'zaki ijodi muhim zamin vazifasini bajaradi.

Navoiy she'riyatida turkona hayot, turkona rasm- odatlar, turkona kuylar ulug'lanadi. Navoiy o'zbek uruo'ini faxr bilan tilga oladi.

Navoiy she'riyatida hikmatli so'zlar, maqollar, matallar anchagina ko'zga tashlanadi. She'riyatda biror muhokama va mulohazani maqol, matal, hikmatli so'z keltirish bilan tasdiqlash she'riyatda **irsoli masal** deb yuritiladi.

Navoiy asarlarida ushbu san'at bilan boo'liq ko'pgina baytlar mavjud. «Bu masaldurkim», «so'zki bor», «rost andoqkim», «chin emishkim», «der emish», «derlar», «ayturkim» kabi so'z va birikmalar orqali baytda kiritilgan maqol, hikmatli so'zlarga ishora qilinadi.

Labing ko‘rgach, iligim tishlaram, har dam taxayurdin
Ajab holatki: bolni totmayin barmoo‘ yalaydurman.

Yoki:

Asli masaldur bu so‘zda bale,
It hurar, karvon o‘tar, kechar masali.

A.Navoiy 2 tilda ijod qildi. Uning fors-tojik tilidagi she‘rlari «Devoni Foniyy» nomi bilan mashhurdir. «Devoni Foniyy»ga kirgan she‘rlarning hammasi Navoiyning o‘ziniki ekanligi bahslidir. Olimlarimizning qayd etishicha, bu to‘plamga Foniyy taxallusi bilan ijod etgan Muhammad Muhsin Foniyy, Kashmiriy, Xo‘ja Ahmad Dehqon Sheroziylarning she‘ri kirganligi ham ehtimoldan xoli emas. «Devoni Foniyy»ning mukammal nusxasi saqlanib qolmagan. Uning mukammal nusxasi Parij, Tehron, Istambulda. Parij nusxasida 1131 she‘r kiritilgan. Navoiyning ta’kidlashicha 6000 baytdan ko‘proq. Olimlarimizning ta’kidlashicha 6197 baytni tashkil etadi. «Devoni Foniyy»ning janrlari «Xazoyin ul-maoniy»dagidek. Unga kirgan she‘rlarning mavzulari ham «Xazoyin ul-maoniy»da qayd etilgan mavzular bilan hamohangdir. Olimlarimizning qayd etishicha, «Devoni Foniyy»dan joy olgan she‘rlarning ko‘pi Sa’diy Sheroziy, Xusrav Dehlaviy kabi Shoirlar she‘rlariga tatabbu tarzida yozilgan. Navoiy forsiy she‘riyatida ham o‘zining yuksak mahoratini namoyon eta oladi. Navoiy forsiy ruboiylarini yozishda ko‘proq U.Xayyom, H.Sheroziy, Jomiylarning an‘analariga tayangan.

Reja:

1. K i r i sh. Navoiyning o‘zbek adabiy tili uchun kurashi.
2. «Xamsa»ning yaratilishi.
3. Navoiy Astrobodda. Shoir hayotining so‘nggi yillari.
4. «Hayratul abror» haqida. «Hayratul abror»ning o‘oyaviy mavzulari. Dostonning janr xususiyatlari va tuzilishi. Dostondagi falsafiy masalalar. Dostondagi ijtimoiy masalalar. Axloqiy - ta’limiy masalalar. «Hayratul abror»dagi obrazlar. Dostonning badiiy xususiyatlari.
5. «Farhod va Shirin» tarixiga doir. «Farhod va Shirin» dostoni. Dostondagi asosiy masalalar. Dostonda Navoiyning ishq-muhabbat, insonparvarlikka doir qarashlari. Dostondagi obrazlar. «Farhod va Shirin»da badiiy - tasvir vositalari. «Farhod va Shirin»ning xalq variantlari.
6. «Layli va Majnun»ning tarixi. A.Navoiyning «Layli va Majnun» dostoni. Dostondagi obrazlar tahlili. “Saba’i sayyor” haqida. Bahrom va Dilorom hikoyasi. Asarning yetti hikoyasi. Dostondagi obrazlar. «Sab’ai sayyor» va xalq oo‘zaki ijodi.
7. “Saddi Iskandariy” dostoni. Aleksandr Makedonskiy va badiiy adabiyot. Iskandar - adolatli va ma’rifatparvar ideal podsho obrazi. Dostonda olimlar obrazi. Dostondagi xotin-qizlar obrazi. Xulosa.

Adabiyotlar:

1. Воҳидов Р., Эшонкулов Х. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. - Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси нашриёти, 2006.
2. Ислом тасаввуфи манбалари. – Т.: Ўқитувчи, 2005.
3. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари (1-2 жилд). – Т.: Фан, 2003; 2005.
4. Адизова И. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. Ўқув қўлланма. - Т.: 2006.
5. Орзибеков Р. Ўзбек адабиёти тарихи. Ўқув қўлланма. - Самарқанд: 2005.
6. www.literature.uz

O‘QUV MATNI

Alisher Navoiy qanday ishda ishlamasin, badiiy ijodni birinchi o‘ringa qo‘yadi. O‘qish o‘rganish, tinimsiz ijod qilish Shoir hayotining mazmuni edi. Bu ijod keng qamrovligi, rang-barang jihatlarni qamrab olishi bilan ham e’tiborli. Navoiy davlat arbobi, shoir, adabiyotshunos, murabbiy, tilshunos, tarixchi va boshqa soha kishisi sifatida namoyon bo‘lgan.

Navoiy o‘zbek adabiy tilini rivojlantirish, bu tilda go‘zal asarlar yaratish, o‘zbek tilini yuqori mavqega ko‘tarish, uni mamlakat va xalq manfaatlariga xizmat qildirishni orzu qiladi. U o‘zbek tilini kamsitgan, bu tilda yaxshi asarlar yozish mumkin emas, turkiy tilga bee’tibor bo‘lgan kishilarga munosib javob bera oldi. O‘zbek adabiy tilini boyitdi, ravnaq toptirdi. Abdurahmon Jomiy Navoiyning bu xizmatini alohida ta’kidlagan edi.

Jomiyning ta’kidicha, taraqqiyotdan, e’tibordan chetda qolgan o‘zbek tiliga Navoiy qaytadan jon beradi, uni yana keng yoyilishiga erishadi.

Navoiy ko'pchilik asarlarini o'zbek tilida yozadi. Uning keng imkoniyatlarini ko'rsatib beradi. O'zbek yozuvchilariga o'z ona tilida ijod etish vazifasini qo'yadi. Navoiy fors-tojik tiliga ham yaxshi munosabatda bo'ladi.

A.Navoiy «Xamsa» yozishga tayyorlanadi. Nizomiy, Dehlaviy va boshqa xamsanavis shoirlarning asarlari bilan tanishadi. Ularni chuqur o'rganib chiqadi. Xalq oo'zaki ijodi, ko'pgina tarix kitoblarini o'qiydi. Jomiy bilan maslahatlashadi. Jomiy unga fотиha beradi. Navoiy Nizomiy va Dehlaviylardan ruhiy madad oladi. 1483 yilda «Xamsa» yozishga kirishadi. Ikki yildan sal ko'proq vaqt sarf qilib, asarni yozib tugatadi. 1482 yilda yozilgan «Vaqfiya» asarida qayd etilishicha, bu masalada Sulton Husayn Boyqaroga maxsus iltimos bilan murojaat qiladi. Prof. Abdurashid Abduo'afurovning kuzatishicha, Navoiy 80-yillar boshlarida «Xamsa»ni yozish taraddudida bo'lgan.

Oldingi darslarda aytganimizdek, xalq orasida Navoiyning obro'-e'tibori kundan-kunga oshib boradi. Uning obodonchilik, badiiy ijod, xalqparvarlik, yosh ijodkorlarga homiylik qilish sohasidagi ishlari uning nufuzini oshiradi. Bu narsa Navoiyni xushlamaydigan dushmanlariga yoqmas edi. Navoiyga qarshi bo'htonlar osha boradi. Natijada 1487 yilda Husayn Boyqaro Navoiyni Astrobodga hokim qilib jo'natadi. Navoiy Astrobodga hokim qilib yuborilishini tor ma'noda tushunmaydi. U bu o'lkani obod etish va unda tinchlik o'rnatish uchun qo'lidan kelgancha chora ko'ra boshladi. Xondamirning aytishicha, Astrobod Navoiyning «o'ayrati va harakati barakatidan ma'mur va obod bo'lgan edi». Dushmanlar bu erda ham Navoiyga tinchlik bermaydilar. U bir necha marta podshohga xat yo'llab Hirotga qaytishni so'raydi. 1488 yilda o'zi Hirotga kelib, Astrobod hokimligidan ozod qilishni so'raydi. Husayn Boyqaro rozi bo'lmaydi. Haydar bilan boo'liq bir mish-mish sabab bir necha oy o'tganidan so'ng Navoiy Hirotga qoladi. Boshqa amalga o'tirmaslik haqida podshohdan va'da oladi.

Shu bilan birga davlat ishlarida ham faol ishtirok etadi. Asosan badiiy ijod bilan shug'ullanadi. Ko'pgina asarlarini yozadi. Bu orada Navoiyning eng yaqin ustoz va yaqinlari hayotdan ko'z yumdilar. 1488 yili Sayid Hasan Ardasher, 1492 yili Abdurahmon Jomiy, 1493 yili Pahlavon Muhammad vafot etadi. Ularning xotirasiga «Holoti Sayid Hasan Ardasher», «Holoti Pahlavon Muhammad» /holot - holat, kayfiyat/, «Xamsat ul-mutahayirin» /«Besh hayrat»/ asarlarini shu yillar ichida yozib tugatadi.

1488-1500 yillar orasida Navoiy bir qancha badiiy va ilmiy asarlar yozdi. Hirotga kelgach, ko'p o'tmay «Tarixi mulki Ajam» /«Ajam shohlari tarixi»/ asarini yozdi. 1491 yil muammo janri haqida «Risolai muammo»ni yozdi. 1492 yildan keyin Husayn Boyqaro va boshqalarga yozgan maktublarini «Munshaot» nomi bilan kitob qildi. 1492 yili aruz ilmiga bao'ishlangan «Mezon ul-avzon» /«Vaznlar o'lchovi»/, 1496 yili so'fiylar haqida «Nasoyim ul-muhabbat» /«Muhabbat shabadasi»/ni yaratdi. 1491-1498 yillar orasida avvalgi ikki she'rlar devoni va keyingi yozgan she'rlarini to'plab «Xazoyin ul-maoniy» /«Ma'nolar xazinasi»/ni tuzdi. «Bu to'rt jildga 16 janrga oid 3000 dan ortiq she'r bo'lib, ularda 2600 o'azal, 210 qit'a» 133 ruboiy, 86 fard, 52 muammo va boshqalar mavjud.

«Sittai zaruriya» /«Zaruriy olti tomon»/ - yuqori, quyi, o'ng, so'l, old, orqa/, «Fusuli arbaa», «Devoni Foni»ni yozdi.

1485 yilda diniy va axloqiy masalalarga doir «Nazm ul-javohir» - «Nazmlar gavhari», «Tarixi anbiyo va hukamo» /«Avliyolar va hakimlar tarixi»/, 1488 yil «Siroj ul-muslimin» - «Musulmonlik nuri», «Risolai tir andoxtan» - «O‘q otish risolasi» va arab tili luo‘ati «Sab‘at-ul-abxur» /«Yettinchi dengiz»/ kabi asarlarini yaratdi. 1498 yilda «Lisonut tayr», 1499 yilda «Muhokamat ul-luo‘atayn», 1500 yili «Mahbubul-qulub» asarini yozdi.

1498-1500 yillar Husayn Boyqaro bilan o‘o‘illari Badiuzzamon, Muhammad Husayn, Abul Muhsin orasida nizolar qizib ketdi. Navoiy u bilan birga bo‘ladi. Husayn Boyqaro isyon ko‘targan o‘o‘li Muhammad Husayn Mirzoga qarshi 1500 yilning yozida qo‘shin tortgan edi. 28 dekabrda Husayn Boyqaro o‘alaba qozonib, u bilan yarashgani va Hirotga qaytib kelayotgani haqida xabar keladi. Navoiy kasal bo‘lishiga qaramay, podshoni kutib olishga chiqdi. Bu 31 dekabr edi. Navoiy podshoh bilan ko‘rishadi. Hushidan ketadi. Xondamir uni shunday tasvirlaydi: Shu fursatda, Xudoning taqdiri bilan u zotning muborak boshi aylanib qoldi. Oliyjanob Amir Xoja Shahobiddin Abdullohni o‘z yaqiniga chaqirib, «Meni saqlashdan o‘ofil bo‘lmang, ahvolim o‘zgarib qoldi», deydi. 1501 yil 3 yanvarda shoirimizning yuragi urishdan to‘xtaydi. Mamlakat 7 kun motam tutadi. Hirot iydgo‘hida janoza o‘qildi. Keyin o‘zining masjida jome yonidagi ilgaridan shu hodisa uchun yasab qo‘yilgan gumbazga olib kelib dafn qildilar.«Sultoni Sohibqiron uchinchi kungacha ul ahli dillar boshlig‘ining uyida turdi. Xudoyi va xatm buyurdi». Xondamir motamni shunday tasvirlaydi:

O‘limidan har bir uyga tushdi motam.
Mamlakatning har burchidan chiqdi fio‘on.
Temir yurak, tosh yurakli kishilar ham,
Bu dahshatli musibatdan yutdilar qon.

Alisher Navoiy ijodini o‘rganish, uning ilmiy tahlili bo‘yicha so‘nggi yillarda qator tadqiqotchilar ish olib bordilar. Hozirda maktablar, xiyobonlar, ko‘chalar buyuk Shoirimiz nomi bilan yuritiladi. Uning nomida O‘zbekiston Davlat mukofoti ta‘sis etilgan.

A.Navoiy lirik asarlar bilan birgalikda liro-epik janrda ham qalam tebratdi, oltita she‘riy doston yozdi. Navoiyning «Xamsa»si shoir ijodining ham, qolaversa o‘zbek adabiyotining ham gultoj asarlaridan hisoblanadi. Navoiy o‘z «Xamsa»sini yetarlicha ijodiy taj-ribaga, bilimga,o‘tmish xamsanavislar an‘analariga suyangan holda yaratdi.U o‘z «Xamsa»sini turkiy tilda yozdi. Chunki ungacha yaratilgan «Xamsa»lar fors-tojik tilida edi. Shoir turkiy tilda asar yaratib o‘z xalqini bahramand qilishni orzu qildi va ulug‘ niyatiga erishdi.

«Xamsa»chilik 300 yillik tarixga ega. «Xamsa» janr sifatida shakllanishiga qadar Rudakiyning «Kalila va Dimna», «Sindbondnoma», «Shohnoma», «Qutadg‘u bilig», «Vis va Romin» kabi asarlar yaratilgan edi.

«Xamsa» - baynalminal hodisa. U Ozarbayjonda yuzaga kelib, Hindiston, Xurosonda kamolga yetadi. Xamsachilikka Nizomiy asos soldi. Ammo u «Xamsa» deb nomlangan emas, balki «Panj ganj» deb nom qo‘ygan edi. Kotiblar, keyingi olimlar uni «Xamsa» deb atashgan. Akademik B.Valixo‘jayev ta‘rificha bu hodisa XIII asr oxiri - XIV asr boshlarida yuz beradi. XIV asrda «Panj ganj» ham «Xamsa» ham deb yuritilgan. «Xamsa» yozishga ko‘pgina shoirlar harakat

qilishdi. Mavlono Ashraf, Ali Ohiy, Orif Ardablibiy, Mavlono Kotibiy va boshqalar. Bular orasida ko'proq shuhrat topgani Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy va Navoiy «Xamsa»lari bo'ldi.

XIV asrdan boshlab «Xamsa» yozish an'anasida 2 yo'l vujudga keldi. 1-yo'l - Nizomiy «Xamsa»sining syujetini, mazmunini, badiiy jihatdan yaxlitligini, obrazlarini e'tirof etish va uning an'alarini saqlash. 2 - yo'l - Nizomiyni «Xamsa»si dostonlari o'rniga yangi syujetlar kiritish, obrazlarini o'zgartirish Yoki dostonlar sonini ko'paytirish. Yana bir tomoni yangi qahramonlarga ega bo'lgan masnaviylarni kiritish. X.Dehlaviy, A.Navoiy kabi shoirlar 1-yo'nalishga mansub. 2-yo'nalishda ijod qilgan XIV asr shoiri Xoji Kirmoniy «Humoy va Humoyun», «Gulu Navro'z», «Ravzatul anvor», «Kamolnoma», «Gavharnoma» dostonlarini beshlik - «Xamsa» deb atadi.

Turk shoiri Hamidullo esa «Yusuf va Zulayho», «Layli va Majnun», «Tuhfatul ushshoq», «Mavlid», «Muhammadiya»dan iborat asar yaratdi. A.Navoiy «Xamsa» yozishga jiddiy tayyorlandi. U 1460 yillarga kelib «Xamsa» yozish qudratiga ega ekanligini ochiq qayd etadi. Jumladan, Said Hasan Ardasheriga yozgan maktubida «Xamsa»ni tez fursatda yoza olishi mumkinligini ta'kidlaydi.

Navoiyning «Xamsa»si tugallanishi munosabati bilan Husayn Boyqaro yozgan «Risola» orqali bizgacha etib kelgan ushbu misralar ham bu fikrni quvvatlaydi:

Ne «Shohnoma» kim, «Xamsa»ga ursam al,
Aning panjasi sori etkursam al,
Umidim bukim, aylabon fatxi bob,
Qo'lim bergay ul panjaga doo'i tob!
O'ttuz yilki oni Nizomiy demish -
Qoshimda erur ikki-uch yillik ish!

Navoiy talqinicha, Firdavsiy «Shohnoma» yozish uchun 30 yil, Nizomiy ham «Xamsa»ni 30 yil davomida yozgan bo'lsa, Navoiy 30 oyda bu ishning uddasidan chiqishini ta'kidlaydi. «Xamsa» yozishni «Qoshimda erur ikki, uch yillik ish» degan Navoiy hadeganda bu ishni amalga oshirolmadi. Go'yo nimadir xalaqit berganday tuyuladi. Lekin, Navoiy yangi bir «Xamsa» yozish va turkiy tilda yozish, uni o'z xalqiga tortiq etish orzusidan bir dam bo'lsin chekinmaydi. Oradan ya'ni «Xamsa» yozish haqida so'z ochganidan 16 yil o'tgach, Navoiy 1483 yil «Xamsa» yozishga kirishadi. Ilmda «Xamsa» 1483-1485 yillar orasida yozilganligi qayd etiladi. Navoiyning o'zi qayd etishicha esa «Xamsa» yozishga ketgan vaqt «Yio'ishtirsa bo'lmas bori olti oy»

Ki, ahli muhosib shitob aylasa,
Deyilgan zamonin hisob aylasa.
Yio'ishtirsa bo'lmas bori olti oy,
Ki, bo'ldung bu ra'noga suratnamoy.

Navoiy «Xamsa»siga kirgan 5 dostonda juda keng masalalar qamrab olinadi. Navoiy bir necha o'rinlarda «Xamsa» yozishdan maqsad an'anaviy afsona va rivoyatni bayon qilish emas, balki ular aytilajak xulosa, o'oyalarga faqat bir «libos» - vositadir deb ta'kidlaydi. Chindan ham Navoiy, Firdavsiy, Nizomiy, Xisrav Dehlaviylar tomonidan ishlangan Xusrav va Shirin, Layli va Majnun, shoh

Bahrom va Iskandar mavzularini qalamga olar ekan, avvalo o'z zamonasi hodisalarini, o'ziga zamondosh shaxslar muammolarini va xarakterlarini, o'y - istak, intilishlarini, o'zi yashayotgan jamiyat jumboqlarini tasvirlaydi, o'z davri hayotini yoritadi. "Hotam Toyi"da mehnatsevarlik, "Sher va Durroj"da kishilardagi yomon xislatlarni ko'rsatadi v.x. Barkamol inson - Navoiy orzusi. Insonni, uning faoliyatini belgilovchi o'lchov esa-odamiylikdir.

«Xamsa»da avvalo yetuk inson, komil kishi obrazi turadi. Unda inson sharafiga, g'ururi, erki, huquqi, insoniy fazilatlari, ilm, adolat, yaxshilik, do'stlik, to'g'rilik, sevgi, vafo, go'zallik, odil shoh va hokazolar ulug'lanadi. Zolim shohlar, yolo'onchilik, mayparastlik, xiyonat, johillik, xalqqa ozor yetkazish, ilmsizlik qoralanadi. Navoiy «Xamsa»si masnaviy yo'lida yozilgan. Bu murakkab yo'l bo'lib, 50-60, hatto undan ko'p baytlarni bir qofiya tizimiga solishni taqazo etadi. A.Navoiy «Xamsa»si o'ziga xos obrazlar dunyosidir. Unda go'zal, mard ayollar, etuk yigitlar obrazi, olimlar, donishmandlar, podshohlar va boshqa kishilar obrazlari ko'zga tashlanadi.

M.Shayxzoda «Genial Shoir» asarida Navoiy yaratgan ayollar obrazlarida quyidagi xislatlarni qayd etgan edi:

1. Mislsiz husn va go'zallik (jismoniy tomon)
2. Chuqur aql, farosat (aqliy tomon)
3. Ilm, ma'rifat (madaniy tomon)
4. Davlat va madaniyat ishlarida faol qatnashuv (ijtimoiy tomon)
5. Jang va kurashda bahodirlik(jangovorlik tomoni)

Adabiyotshunos olimi Suyima O'aniyeva «Xamsa»dagi ayollar obrazini shunday tasniflaydi:

1. Markaziy qahramonlar. Bular dostonlardagi asosiy o'oyalarni ro'yobga chiqaruvchi bosh qahramon darajasidagi obrazlar: Shirin, Layli, Dilorom...

2. Ikkinchi darajali, lekin faol obrazlar: Mehinbonu, Mehr, Lu'bat Chin, Maluning qizi.

3. Doston voqealari rivojlanishida yoki tasviridagina mavjud bo'lib ma'lum sabab, vosita bo'lib keluvchi ayol personajlar: Axiyning xotini, Shahrisabz shohining qizi, Ravshanak va boshqalar.

4. Salbiy personajlar: Zoli Makkora kabi.

Asardagi Shirin, Farhod, Layli, Majnun, Iskandar va boshqalar hammasi o'ziga xos bir olam. Shopur, Bahrom, Navfal, Farrux, Axiylar va boshqalar obrazlaridagi deyarli hamma yaxshi fazilatlar Navoiyning xonishi, ijodiy fantaziyasi bilan yaratilgan.

Shopur birinchidan, samimiy, insoniy do'stlik masalasini, ikkinchidan, asar voqealarini bevosita rivojlantirishga yordam beradi. Shopur kamtarin, samimiy, mohir san'atkor-rassom, dunyo kezgan sayyoh.

Bahrom ham muhim obrazlardan. U haqiqat, adolat, bahodirlik timsoli. Bahrom ham ilimli, dono, kamtarin, obro'-e'tiborda Farhoddan kam emas. U vazirning o'o'li. Farhod bilan birga o'sgan, do'st. Alisher Navoiyning olijanob obrazlaridan biri Nafvaldir. Umuman, Navoiy «Xamsa»si dunyo adabiyotining

ulkan yutuo'i. Husayn Boyqaro ta'kidicha, Navoiy o'z «Xamsa»si bilan «Turk tilining o'lgan jasadiga Masih anfosi bila ruh kiyurdi».

«Hayratul abror» Navoiy «Xamsa»sining 1-dostoni. Professor N.Mallayevning fikricha bu doston 7976 misradan iborat. Dostonning tuzilishi ham o'ziga xos. Dostonning asosini 64 bob tashkil etadi. Dostonning 21-bobi muqaddima, 20-bobi maqolatlar, 20-bobi turli mazmundagi hikoyatlar, masallar, 3-bobi - xotimadan iborat.

«Hayratul abror», «Xamsa»dagi boshqa dostonlardan farqli tarzda asosan Navoiyning falsafiy-ta'limiy qarashlarini ifodalaydi. Doston masnaviy yo'lida yozilgan bo'lib, lirik ifoda bilan epik tasvir uyg'unlashib ketadi. Dostonning asosini 20 maqolat tashkil etadi. Asarning 3 kompozisiya zanjiri mavjud.

1. Dostonning umumiy kompozisiyasi.
2. Maqolatlar kompozisiyasi.
3. Hikoyat va masallar kompozisiyasi.

Dostonda qo'yilgan masalalarni shartli ravishda 3 yo'nalishda o'rganish mumkin;

1. Falsafiy masalalar.
2. Ijtimoiy - siyosiy masalalar.
3. Axloqiy - ta'limiy masalalar.

Ayni paytda «Hayratul abror»dagi obrazlarni ham 3 ga ajratish mumkin:

1. Dostonning bosh qahramoni.
2. Maqolatlardagi tavsifiy obrazlar-portret va xarakterlar.
3. Hikoyat va masallardagi obrazlar.

Dostonning bosh qahramoni - A.Navoiy. Professor A.Hayitmetov «Hayratul abror»ni «Xamsa»ning program qismi deb ta'kidlaydi. «Hayratul abror»da A.Navoiy insonning xudo oldidagi, jamiyat oldidagi burchini, vazifalarini tushuntirishga harakat qiladi.

Navoiy dostonning dastlabki qismlarida falsafiy fikrlarini bayon etadi. Bunda Olloh haqida, ilohiyot haqida, dunyoning yaratilishi haqidagi fikrlarni bayon qiladi. Dostonning «Ul xoliq hamdidakim» deb boshlangan bobi va undan keyin keladigan 4 ta munojot boblari shoirning falsafiy-axloqiy qarashlarini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Navoiy tasavvurida xudo-dunyoning yaratuvchisi. Har bir zarradan tortib quyoshgacha, har bir tirik jismdan tortib ruhgacha bo'lgan mavjudot holidan xabardor. Ularni tartibga soluvchi, bahosini berguvchi hamdir. Shoir talqinicha Olloh hamma narsaga qodir.

Dostonda Olloh madhidan so'ng Muhammad payg'ambarning maqtovi-na't keltiriladi. «Hayratul-abror»da bunday na'tlar 5 ta. Bu na'tlarda payo'ambarning hayoti, islom bilan boo'liq faoliyati va boshqalar yoritiladi.

«Hayratul-abror»da diniy-falsafiy qarashlardan so'ng, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy va ta'limiy masalalarni yoritishga kirishiladi. Dostonda «So'z», «Ko'ngul», «Ishq», haqida so'z boradi. Saxovat «Karam», «Qanoat», «Vafo», «Rostgo'ylik» va boshqalar hikoyatlar asosida talqin etiladi.

Dostonning har bir bobi ma'lum bir masalaga bao'ishlanadi. Masalan: 12-bobda Nizomiy va Dehlaviy, 13-bobda - A.Jomiy ta'rifi keltirilgan. Uchinchi maqolat «Salotin bobida» bo'lib, ilova tarzida shoh O'oziy hikoyati keltiladi.

To'rtinchi maqolat «Xirqapo'shlar» haqida bo'lib, Abdulla Ansoriy haqidagi hikoyat, beshinchi maqolat «Karam vasfida» bo'lib Hotam Toyi hikoyati, oltinchi maqolat «Adab» haqida bo'lib, No'shiravon hayosi haqidagi, yettinchi maqolat «Qanoat» haqida bo'lib, ikki rafiq, sakkizinchi maqolat «Vafo» haqida bo'lib, ikki vafoli Yor, o'ninchi maqolat «Rostlik ta'rifida» bo'lib, Durrojning yolo'onchiligi haqidagi hikoyat keltiriladi va Navoiy Jomiyning ustozlik sifatida, bir buyuk so'fiy sifatida hurmat qiladi. Uning ijodiga yuksak baho beradi.

Navoiy shunday yozadi:

Ko'ksi haqoyiq duri ganjinasi
Ko'ngli maoniy yuzi oinasi.
Nazmi aholini jahonni tutib,
Nasri doo'i kishvari jonni tutib.
Fayzi gadovu shoh aro muntashir,
Xidmatiga shohu gado muftahir.

Navoiy «Hayratul - abror»da yashagan davrining ijtimoiy-siyosiy masalalariga keng o'rin beradi. Shoir turli tabaqa kishilariga munosabat bildiradi. Asardagi ko'pgina hikoyatlar orqali o'z mulohazalarini bayon etadi. Navoiy asarlarida podsholarga alohida e'tibor beradi. Odil shohlar, zolim, adolatsiz podshohlar haqida gapiradi. Asarning uchinchi bobi «Salotin bobida...» deb nomlanadi. Navoiy davlat boshlig'i, odil, oqil, el-yurtga g'amxo'r bo'lishi kerak deydi:

Bo'ldi raiyat o'alavu sen shubon
Ul shajari musmiru sen boo'bon
Qo'yni shu bon asramasa oyu yil,
Och bo'ri tu'masidur bari bil.
Bo'rini dog'i galadin dur qil,
Suv beribon boo'ni ma'mur qil...

Uchinchi maqolatga ilova qilingan «Shoh O'oziy» hikoyatini olaylik. Ma'lumki bu maqolatda adolatsiz shohlar, zo'ravon amaldorlar hamda ularning el-yurtga qarshi qaratilgan faoliyatlari ayovsiz fosh etiladi. Butun maqolat zamirida adolat va xalqparvarlik ulug'lanadi. Hamda odil, insofli hukmdor masalasi tashviq qilinadi. Maqolatga ilova etilgan «Shoh O'oziy» hikoyatida esa xuddi shunday odil shoh obrazi chiziladi. Hikoyat garchi tarixiy shaxs Sulton Husayin Boyqaro nomi bilan bog'liq bo'lsa-da aslida, xalq ertaklarini eslatadi. Emish, H.Boyqaro Xuroson taxtini egallagach, mamlakatni adolat bilan boshqargan, yurtida tartib-intizom o'rnatib, zulm zo'ravonliklarga to'la barham bergan:

Adl eshigin elga kushod ayladi,
Taxt uza o'ltirdiyu dod ayladi.
Tuzdi buzuqlarni imorat bila,
Zulmni daf' etti adolat bila...

Shaharni sayr qilib yurgan H.Boyqaroning etagini bir kampir tutib, qozi yoniga olib keldi. Urush yillarida yagona o'g'lini o'ldirganini aytadi. Qozi - adolat timsoli. Ikki guvoh oldida hukm chiqarishini aytadi. O'g'li xuni evaziga yo bosh, yo zar-oltin olishni hukm qiladi. Kampir xalq orasida «Zoli zar» - «Tilla kampir» laqabi bilan shuhrat qozonadi.

«Hayratul-abror»ning 19 maqolatiga ilova etilgan hikoyatda ham hukmdor obrazi ko‘tarilgan. Hikoyat avvalida Bahromning shohlik burch-vazifalarini unutib, aysh-ishratga berilishi, undan «ibrat» olgan amaldorlarning esa mulkni vayron etishi haqida so‘z boradi. Hikoyatda tasvirlanishicha, Bahrom ovda adashib bir kapaga kelib qoladi. Kapa egasi yeyish, ichish, kiyishiga narsasi qolmagan qashshoq kishi. Kapa sohibi shohni tanimay amaldorlar zulmini nafrat bilan gapiradi.

Dedi: - Burun yaxshi edi holimiz

Zulm xarob ayladi ahvolimiz...

Bahrom o‘z qilmishlaridan afsuslanadi zulmga barham beradi.

Navoiy «Hayratul-abror»ning bir necha bobini axloq-odob, ta’lim-tarbiya masalalariga bag‘ishlaydi. Beshinchi maqolat baxillik va saxovatga bao‘ishlanadi. Saxiylikni ulug‘laydi. O‘z fikrini to‘laroq ifodalash uchun Hotam Toyi hikoyasini keltiradi. (Hikoyat tahlil etiladi).

«Hayratul-abror»ning 6 maqolati odobga bao‘ishlangan. Muomala, bola tarbiyasi, o‘zni tutish haqida gapiriladi:

Tarki odobdin biri kulgu durur

Kulgu adab tarkiga belgu durur

Kulguki o‘z haddidin o‘ldi yiroq

Yig‘lamoq andin ko‘p erur yaxshiroq.

Yoki:

Boshni fido ayla, ato qoshiga,

Jismni qil sadqa ano boshiga.

Ikki jahoningga tilarin fazo-

Hosil et ushbu ikisidin rizo.

Tun-kununga aylagali nurposh,

Birini oy angla, birini quyosh.

Alisher Navoiy vafo va sadoqatni ulug‘laydi. Vafodorlikni, uning kuchini ko‘rsatadi. Sevgisiz hayot yo‘q. Vafo esa sevgining shartidir:

Bas kishiga umr xushi Yor emish,

Umr degan Yori vafodor emish.

Yorki, oyni vafo yo‘q anga,

Sham’ kibidurki, ziyo yo‘q anga.

«Hayratul-abror»ning 8 maqolati shu masalaga bag‘ishlangan. Undagi «Ikki vafoli Yor...» haqidagi hikoyati alohida diqqatga sazovordir. (Hikoyat tahlil etiladi).

Navoiy rostgo‘ylik, yolo‘onchilik masalalarida ham keng to‘xtalgan «Xamsa»da bir necha hikoyatlar bor. «Hayratul-abror»ning X maqolati shu masalaga bao‘ishlangan. «She’r bilan Durroj» hikoyasi e’tiborga loyiq. (Hikoyat tahlil etiladi).

Dostonning XI bobi ilmga, ilm-fan ahliga bao‘ishlangan. Ilm ahlini ulug‘laydi. Maqolatdan so‘ng «Imom Faxr Roziy bilan Sulton Muhammad Xorazmshoh» haqidagi hikoyat keltiriladi. (Hikoyat tahlil etiladi).

«Hayratul abror»da Nizomiy Ganjaviy , Dehlaviy, Jomiy kabi ustozlar haqida mulohazalar beriladi. Ular ulug‘lanadi. Yuksak baho beriladi.

Bulardan tashqari, dostonda «Soʻz taʼrifida...», «Koʻngul taʼrifida...» kabi boblar ham borki, ular chuqur falsafiyligi bilan ajralib turadi.

Soʻz haqida:

Til bu chamanning varaqi lolasi,
Soʻz duraridin boʻlibon jolasi.
Soʻzdin oʻlukning tanida ruhi pok
Ruh dooʻi tan aro soʻzdin halok.
Donai dur soʻzini afsona bil
Soʻzni jahon bahrida durdona bil.

Navoiy soʻz haqida gapirar ekan, isteʼdodli shoirlarni ham tilga oladi. Soʻzni toʻgʻri ishlata bilmaganlarni qoralaydi:

Zohir etib yioʻlagudek hol anga,
Kiydurubon eski qora shol anga.

Turfa bukim, sheʼr qoʻyub otini,
Etkurubon koʻkka mubohotini.
Turfaroq ulkim, tonirimni bilib
Haqdin uyalmay, manga zohir qilib
Vahki manga jilvagar aylar chooʻi,
Istabon ehson dooʻi, tahsin dooʻi
Koʻnglumga koʻp tioʻi jafo urdilar
Dema koʻngul, jonima tekurdilar.

Navoiy «Hayratul-abror»da badiiy til unsurlaridan keng foydalanadi. Dostonda hikmatli soʻzlar, xalq maqollari, xalq ijodining boshqa turlari koʻp uchraydi.

Tor ini sichqonga solib erdi oʻam,
Tuyruqiga booʻladi oʻirbol ham.

Doston masnaviy yoʻlida yozilgan.

«Farhod va Shirin» «Xamsa»ning ikkinchi dostoni boʻlib, u 1484 yil yozilgan. «Farhod va Shirin»- ishqiy - sarguzasht doston. Bu doston syujetiga xalqimiz orasida mashhur boʻlgan Farhod va Shirinlar muhabbati asos qilib olingan. Xalq ooʻzaki ijodida bu syujet keng ishlangan. «Farhod va Shirin» haqidagi qissalarni Markaziy Osiyo, Kavkaz, YAqin va Oʻrta Sharq xalqlari adabiyotida uchratish mumkin. Farhod obrazini koʻpincha Erondagi Besutun tooʻi bilan booʻliq holda tasvirlash keng anʼana tusini olgan. Baʼzi rivoyatlarda Farhodning shu tooʻda oʻyib ishlangan surati haqida gap boradi. Ayrim hollarda shu suratlarni Farhodning oʻzi chizgan deyiladi. Baʼzi afsonalarda Farhod Sirdaryoni toʻsib choʻllarga suv yoʻlini ochishga kirishgan qahramon sifatida tasvirlansa, Ozarbayjon Yoki Turkiya qissalarida u oʻsha yerlarga yaqinlashtiriladi. Oʻzbekistonda Bekobod yaqinidagi Farhod tooʻi, uning yaqinidan oqib oʻtuvchi Shirin soyi haqida gap borsa, Xorazm va Turkmaniston yerlarini tutashtiruvchi Qoraqum sahrosidagi Farhod qurgan Devqalʼa haqidagi afsona keltiriladi. Prof. S.Tolstovning «Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab» asarida bu haqda gap boradi. Farhod Xorazm shohining qizi Shiringa oshiq boʻladi. Shoh unga qalʼa qurishni buyuradi. (Farhod obrazi, uning evolyutsiyasi haqida S.Erkinovning «Sharq adabiyotida Farhod qissasi» kitobiga nazar solish zarur).

Yozma adabiyotda esa Firdavsiy «Shohnoma» asarida Xusrav va Shirin haqida yozadi. Xisrav va Shirin, Sheruya obrazlari tarixiy ildizga ega. O‘. Aliyev Xisrav va Shirin taalluqli manbalarni ikki guruhga ajratadi. Birinchi guruhga Vizantiya tarixchisi Feofilakt Simokattaning «Tarix» kitobini, Sebeos asari va Suriya xronikalarini, 2-guruhga arab-fors manbalarini - Johiz, Tabariy, Ibn al-Faqix, Val’amiy, Saolibiy, Yoqut asarlarini kiritadi. Qadimgi manbalarning Xisrav haqidagi ma’lumotlari deyarli mushtarakdir. Ammo Shirin haqidagi ma’lumotlarda, uning el-yurti haqida bir muncha farqlar bor. Simokattaning ma’lumoticha, Sira (Shirin) rumolik xristiyondandir. Xisrav shaxanshohlar an’anasini buzib, xristian qiziga uylanadi. Bu saroy ahli va zodagonlarning noroziligini tuo‘diradi. Faqat bir yildan keyingina Shirin saroy malikasi sifatida e’tirof etiladi. Arman tarixchisi episkop Sebeos Xisrav Parvez saltanatiga bao‘ishlangan «Shoh Xisrav»ning xotini malika Shirinning olijanoblighi haqida» bobida Shirinni xristian qizi, uning yurtini Xujiston (Xuziston) deb ma’lumot beradi. Muallifi nomalum Suriya xronikalarida esa Sira (Shirin) eroniylardan degan ma’lumot beriladi. Shu manba Xisravning boshqa bir xotini - Mariyam (u ham xristian qizi) nomi zikr etiladi. E.Bertel’s manbaning aslida «oromiy» emas, balki «armani» yozilgan bo‘lishi mumkin. U holda Yaqin Sharqdagi an’analarning Shirinni «armani» deb hisoblash sababi oydinlashadi deydi.

Ikkinchi guruhdagi manbalar tarix dalillari va rivoyat-afsonalarni to‘plagan manbalar sifatida qimmatli bo‘lib, Xisrav va Shirin haqida to‘laroq tasavvur uyo‘tadi. Dastlabki afsonalarda va rivoyatlarda Xisrav va Shirin, ularning sevgisi, Xisravning Shiringa uylanishi, saroy qarshiligi, Xisravning o‘ldirilishi kabi tomonlar hikoya qilinsa, keyinchalik Farhod va Besutun, qasr va ariq, ot Shabdiz, qo‘shiqchi Barbod, Mariyam va Shirinning rashk-raqobati kabi voqealar qo‘shiladi. Farhod nomi birinchi bor «Tarixi Tabariy»da zikr etilib, uning Shiringa oshiq bo‘lgani uchun Besutun too‘ini kesgani hikoya qilinadi. Yozma adabiyotda birinchi bor N.Ganjaviy «Xisrav va Shirin» dostonini yaratdi. Xisrav-Sosoniylar podsholardan bo‘lgan Anushervonning nabirasi. Xusrav Parvez 590 yil taxtga chiqqan, 628 yilda Sheruya tomonidan o‘ldirilgan.

Ko‘pgina manbalarda Shirinning ham tarixiy shaxs bo‘lganligi ta’kidlanadi. U Xusravning sevikli xotini bo‘lgan ekan. Olimlarning ta’kidlashicha Xisrav va Shirin obrazlari qatoriga X asrga kelib Farhod obrazi paydo bo‘ladi. Qutb «Xusrav va Shirin» dostonini yozgan. Bu doston syujeti Eron, Ozarbayjon, turkiy xalqlar orasida keng tarqalgandir.

A.Navoiy «Farhod va Shirin» dostonida o‘zining bir qator qarashlarini bayon etadi. Farhod va Shirinning ishqiy sarguzashtlari orqali majoziy va haqiqiy ishq haqida, insoniylik, ilm-hunar, go‘zallik, xalqparvarlik, obodonchilik, mardlik va bahodirlik, vafo va sadoqat, ma’naviy komillik kabi o‘oyalarni tasvirlaydi. Shoir bu qarashlarini ko‘proq dostonning bosh qahramoni Farhod obrazida mujassamlashtiradi.

Chin xoqonining farzandsizlik iztiroblari, Farhodning tuo‘ilishi, uning komil yigit bo‘lib kamol topishi, uning ishq dardiga muhtalo bo‘lishi, unga bao‘ishlab 4 qasr qurdirishi, Farhodning shohlikdan voz kechishi, sirli sandiq voqealari, uning Suqrot hakim bilan uchrashishi, dengiz safariga chiqishi, Shopur bilan tanishishi,

Shirin va Mehinbonuning xabar topishi, Arman yurtiga suv chiqarish uchun too'ni qo'porishi, Shirin bilan uchrashuvi, Xisravga asir bo'lishi, uning Xisrav bilan dialogi, Zoli Makkora tomonidan hiyla bilan mahv etilishi, Shirinning ham Farhod ishqida halok bo'lishi dostonning asosiy mazmunini tashkil etadi.

Bugunga kelib tasavvufga doir bilimlar, tadqiqotlar anchagina yaratildi. Navoiy «Xamsa»sidagi dostonlar ham, yoki undagi Farhod, Shirin, Layli, Majnun, Axiy, Farrux kabi obrazlar ham tasavvufiy nuqtai-nazaridan talqin etilmoqda. Bu sohada ayniqsa N.Komilov, I.Haqqulov tadqiqotlari, Abdusalom Abduqodirovning «Tasavvuf va Alisher Navoiy ijodiyoti» nomli doktorlik dissertatsiyasi xarakterlidir. Ushbu izlanishda Navoiyning ishqni uchga bo'lganligi: (avom ishq, xos ishq, sidiq ishq).

A.Navoiy «Lisonut-tayr»da Ollohga yetish yo'lini yetti bosqichda ko'rsatadi. «Farhod va Shirin» dostonida Farhod obrazi Shu bosqichlar asosida tahlil qilinadi.

Talab vodiysida Farhodga Suhaylo rahnamolik qiladi. Natijada unga ajdaho, ya'ni nafsdan, Axriman dev - saltanatga taslim bo'lishdan qutilish yo'lini ochib beradi. Farhod faqriga aylanadi. Farhodga Suqrot too'i tilsimini ochishda Xizr Yordam beradi, u yerdagi to'siqlar ya'ni Arslon (qudrat timsoli), temir tilsimni (jilvagar dunyo timsoli) mao'lub etish yo'lini o'rganadi. Farhod Suqrotdan ishq darsini tingladi. Ishaq vodiysida kamolotga etib ma'rifat vodiysiga qadam qo'yadi. Bu vodiylar haqni tanish, oriflik po'lonasidir.

Ma'rifatga etgan oshiqda o'zlikdan hech narsa qolmaydi va u istio'no vodiysiga qadam qo'yadi. Istio'nodagi mukamallik tavhidga ko'tarilish edi. Shundan so'ng tavhidga oliy maqomga erishganlar uchun hayrat yo'li ochiladi. Hayratdan so'ng haqqa qo'shilish fanosi boshlanadi. Haqiqiy ishq nasimi esib olloh vasliga yo'l ochiladi.

E.Ochilovning «Komillikning ikki yo'li» («Navoiyning ijod olami» kitobi. T., 2001) maqolasida: Ikki oshiq-ma'shuqaning bir-biriga yetisholmasligi dunyoviy talqinga ko'ra qayg'uli hisoblansa, so'fiyona falsafaga binoan insonning bu dunyodagi hayotining o'zi o'amu hasrat. Ilohiy ishqqa urg'u berilishi mazkur dostonlarda («Farhod va Shirin», «Layli va Majnun») so'fiyona mazmun birlamchiligini ko'rsatadi.

Navoiyning o'zi ham pok ishqqa mansub bo'lib, shu orqali ilohiy muhabbatdan umidvorlik qilar edi. Shuning uchun ham u «Farhod va Shirin» hamda «Layli va Majnun» dostonlarida «alohida fazilat egalariga xos» bo'lgan pok ishqning yuksalib, haqiqiy ishqqa aylanish jarayonini badiiy timsollar vositasida ko'rsatib beradi. «Farhod va Shirin» dostonida eng ko'p zikr etiladigan so'zlar bu-poklik va fano. Bu asarning pok muhabbatga bao'ishlanganligi va tasavvufga aloqadorligini yana bir karra tasdiqlaydi. (131- bet.)

Navoiy doston nihoyasida pok ishq tufayli Farhod pirovard - natijada Haqqa qovushdi, deydi:

Vujudin o'rtab otashnok ishq,
Solib o't olam ichra pok ishq...
Vale vahdatda joni poki oning
Bo'lib Haq birla istihloki oning. (132 - bet.)

Dostonlarda tasvirlangan to'siqlar, qarama-qarshiliklar bu-nafs xarxashalari, dunyoning jabru-sitamlari, ilohiy ishqdan bexabar johil olomonning ta'namalomatlari. /133-bet/.

Suhaylonni Farhodning birinchi piri, deyish mumkin Suhayloning Farhodga o'zi bilgan narsalarni o'rgatib bo'lgach, uni Suqrot sari yo'llashi ham shayxlar shogirdlarini kuchliroq pirlarga tavsiya etishlari bilan boo'liq. Xizrni Farhodning ikkinchi piri, deb qabul qilish mumkin, deb yozadi N.Komilov. Farhodning ajdaho, Ahraman va temir paykarni yengganidan keyin jomi jahonnamoni qo'lga kiritishi ramziy ma'noda bo'lib, nafs va dunyo aloyiqlaridan qutilgan Farhod qalbining oyina jahonnamoga aylanganiga ishoradir. Xoqon xazinasidagi Iskandar oyinasi ham aslida Farhodning o'z ko'ngli bo'lib, tariqat yo'lida ranju mashaqqat chekib, nafsoniy intilishlaridan voz kechib, ruhoniylar fazilatlar kasb etgach, u ko'zguday porlab, hamma narsani o'zida aks ettiradi. Farhod hayoti boshdan-oyoq majoziy ishqning haqiqiy ishqqa aylanish jarayonini o'zida aks ettiradi. Ilohiy ishq Farhodning zuvalasiga qo'shib qorilgan. Firdavsiy «Xisrav va Shirin» dostonini rasmiy materiallar, afsona va rivoyatlar asosida yaratib, sosoniylar Xisrav Parvezning shon-shavkatini ulug'ladi. Unda Mehinbonu, Shopur, Farhod kabi obrazlar yo'q edi. Nizomiy «Xisrav va Shirin» dostonida Farhod obrazini kiritadi. Ammo u bosh qahramon darajasiga ko'tarilmaydi. Firdavsiy Farhodni Afrosiyob lashkarboshisi sifatida tilga oladi. Nizomiyda esa u xalq vakili, toshyo'nar usta. U oqil va insonparvar, savodli va pahlavon.

Xusrav Dehlaviyning «Shirin va Xusrav» dostonida esa Farhod oliy nasab shahzoda, baxtsiz oshiq. Farhod obrazini ilk marta birinchi o'ringa qo'yib talqin etgan shoir ozarbayjon adabiyotida Nizomiy an'alarini davom ettirgan, fors tilida ijod qilgan Orif Ardabeliy (XIV asr) edi.

Navoiy Farhodni bosh obraz qilib oladi. Doston Farhodning tuo'ilishidan boshlab, vafoti bilan tugaydi. Barcha masalalar Farhodga kelib boo'lanadi. Farhod yoshligidan ijobiy xislatlarga ega bo'lib o'sadi. Havas bilan o'qiydi. Tabiyot, matematika, mantiq va boshqa fanlarni o'rganadi.

Agar bir qatla ko'rdi har sabaqni,
Yana ochmoq yo'q erdi ul varaqni.
O'qib o'tmak uqib o'tmak shiori,
Qolib yodida, safha-safha bori...
Jahonda qolmadi ul yetmagan ilm,
Bilib tahqiqini kasb etmagan ilm.

Farhod jismoniy jihatdan ham baquvvat bo'lib o'sadi. Suvda suzish, chavandozlik, qilichbozlikda mahoratli bo'lib yetishadi. 10 yoshida 20 yoshar yigitning kuch-quvvati bo'ladi. Farhod oddiyligi, xalqparvarligi bilan ajralib turadi.

Birovkim zor yio'lab, yio'lab ul zor,
Topib ko'ngli el ozoridin ozor.
Bo'lib el anduhidin ko'ngli o'amnok,
Yaqo chokni ko'rib, ko'ksin qilib chok.

Xoqon Farhod uchun yilning to'rt fasliga mos to'rt qasr qurdira boshlaydi. U ustalar ishini o'rganadi. Me'mor Boniy, naqqosh Moniy va tosh yo'nuvchi Qoran bilan do'stlashadi.

Farhodning taxtni qabul qilmasligi, Armanistondagi faoliyati uning olijanobligini ko'rsatadi. Farhod boshchiligida «Nahr-ul-hayot», «Hayot daryosi»ariq kanali, «Bahr-un-najot» («Najot dengizi»-hovuzi quriladi). Dostonda mehnat ulug'lanadi. Shuning uchun ham asarning ikkinchi nomi «Mehnatnoma» deb atalgan:

Zaruratkim, solib bir o'zgacha tarx,

Bu «Mehnatnoma»ni qilgum durur sharh.

Farhodning xarakteri Xusrav bilan qilgan munozarasida ham aniq ko'rinadi.

Asarda Shirin ham muhim o'rin tutadi. Yuqorida aytganimizdek, Shirin manbalarda goh eronlik, oromiy nasab, yo rumli, yoki armani deb beriladi. Nizomiyda u ozorbayjonlik, Navoiyda esa armaniyalikdir.

Nizomiy Shirinni o'oyat go'zal va aqlli, irodali, sosoniylar podshohi Hurmuzning o'o'li Xisrav Parvezni sevuvchi qilib tasvirlaydi. U hatto Xisrav Vizantiya qaysarining qizi Maryamga, Isfaxon go'zali Shakarga uylanganida ham sodiq qoladi. Farhod sevib qolganida ham Xisravdan voz kechmaydi. Sheruya Xisravni o'ldirganida u ham eri jasadi ustida o'zini halok qiladi.

X.Dehlaviyda ham Shirin o'ziga xos. U Xisrav va Farhod sevgilarida ikkilanadi.

Navoiy Shirinni har jihatdan mukammal qilib tasvirlaydi. U ham tashqi ko'rinishi, ham ichki dunyosi bilan o'oyatda go'zal, Mehinbonu tarbiyasida ilmi, aqlli qiz bo'lib yetishadi. Shirin sadoqati bilan ajralib turadi. «Farhod va Shirin»da Mehinbonu, Shopur, Xoqon, vazir Mulkoro, Bahrom, olim Suhaylo va boshqa ijobiy obrazlar bor.

Hozirgi adabiyotshunosligimizda yuqorida qayd etganimizdek, ba'zi obrazlarni tasavvufiy nuqtai nazardan talqin etish ham ko'zga tashlanadi. Suqrot ham komil inson timsoli sifatida talqin etiladi. Professor N.Komilov ta'kidicha, «Farhod va Shirin»ning o'oyaviy mohiyati, shoir maqsad-muddaosi hali ochilgan emas. Nega Farhod tuo'ilganidan o'amgin, bezovta? Sehrli ko'zgu, Yunoniston safaridagi timsollar, dev, ajdarho nimaning timsoli, too'larda yashovchi donishmandlar kimlar?

Navoiy oddiy ertak aytuvchi emas. Maqsad ishqni kuylash. Ilohiy ishqni kuylash. Farhod ilohiy ishqqa muhtalo soliqdir. Tili chiqishi bilan ishq va oshiqlik so'zini aytadi. «Farhod» so'zining asl ma'nosi nurli siymo, baxti o'ziga yo'l boshchi demak. Arab yozuvidagi ramziy ma'nolari esa firoq, rashk, hajr, oh, dard. Farhoddagi rahmdillik, shohu gadoga barobarlik, toj-taxtdan voz kechishi darvish tabiatligidandir. Farhod dardining boisi nima ekanligini bilishi, o'zligini anglash uchun suluk yo'liga kirib, ma'rifat manzillarini bosib o'tishi lozim. Qoran, Moniylardan dunyoviy bilimlarni o'rganadiki, ular ilohiy siru asrorni ochishga kifoya qilmaydi.

Yunoniston - hikmat mamlakati. Farhod xazinadagi ko'zguni sandiq ichidan ololmay, Suqrot huzuriga otlanadi. Ko'zgu Iskandardan qolgan, yunon donishmandlari yasagan. Hakimlar too'da yashaydi. Farhod Suhaylo ismli hakim bilan uchrashadi. Suhaylo Farhodning tariqat yo'lidagi birinchi piri. U Suqrot darajasida komil emas. Oina sehrini ochishga qurbi yetmaydi. U Farhodga Suqrotga borish yo'lini ko'rsatadi. Suhaylo Farhod yengib o'tish kerak bo'lgan

to'siqlar-ajdarho va devdan xabar beradi. Ajdarho-nafs timsoli, dev-saltanat. Suhaylo Farhodga ajdarhoni yengish uchun samandar yog'ini tuhfa etadi. Samandar-ishq ramzi. Farhod badaniga uning yog'idan surtganda, ajdarhoning o'ti unga ta'sir qilmaydi. Ishq otashi nafs o'tini so'ndiradi, demoqchi Navoiy. Farhod Suqrotga yetish uchun ko'p to'siqlardan o'tishi kerak. Tor so'qmoqning ikki tomoni qirrali xarsang toshlar, pastda vahimali daryo oqadi. Farhod shu yo'ldan hech yoqqa qaramay, «tez yurib» o'n bir ming qadam bosishi kerak. Ozgina yangilishsa - halokat. Ushbu yo'lni bosishda Xizr rahnamolik qiladi. Xizr Farhodning ikkinchi piri. Jom vositasida o'or va undagi Suqrotni ko'radi. Sher va «temir paykar» odam - rabot bor. Sher-o'azab timsoli. Temir odamni yengish uchun uning ko'ksidagi ko'zguni 100 qadamdan nishonga olish kerak. O'q tegsa yonib yo'q bo'ladi. Yoki aksincha Temir - paykar ro'yo-yolo'on timsoli. Shunday qilib, Farhod Suqrot dargohiga yetishdan oldin nafs, davlat va boylik hirs, o'azab, ro'yo-yolo'on qutqularni bartaraf etdi.

Suqrot, shoirning tavsifi bo'yicha, quyosh kabi porloq siymo, jismi pok ruhdan iboratday. U zohiriy va botiniy ilmlarning jamuljami. Olami kubro, ya'ni Ilohiyot olamini mujassam etgan zot.

«Farhod va Shirin»da bir qator salbiy obrazlar ham bor. Xisrav, Sheruya, Buzuro' Ummid shulardan.

«Farhod va Shirin»da ko'pgina lirik parchalar, lirik-muqaddima, lirik chekinish va lirik xotimalar bor. Navoiy obrazlarga, ularning tasviri, tiliga alohida e'tibor beradi. Shirinning Farhodga yozgan maktubiga bo'lgan yaxshi niyati, samimiyati, sadoqati ochiq ifodalanadi:

Nedur ahvoling, ey zori o'aribim,
Visolim davlatidin benasibim?
Chekardin o'am too'in holing nechukdur,
Bu yukdin jismi chun noling nechukdir?
Qatiq g'urbat aro holing ne erkin
Achiq furqatda ahvoling ne erkin?...
Tikan kirs, kafingga kiynasidin,
Chiqarsam erdi kiprik ignasidin...
Qurub xoru xas o'rnungda, nihoniy
Sochim birla supursam erdi onio'
Chu bilsam garddin ko'nglingda qayg'u,
Yer uzra ashqdin sepsam edi suv.

Navoiy badiiy tasvir ustasi. U kishi obrazlarinigina emas, hayot, tabiat tasvirlarini ham mahorat bilan chizadi. Shoir tazod, jonlantirish, o'xshatish, mubolao'a kabi badiiy til vositalaridan o'rinli foydalangan:

«Farhod va Shirin» xalq orasida ham keng tarqalgan. Uning afsona rivoyat, ertak va doston variantlari bor. Syujeti farqlanadi. O'oyaviy mazmun yaqin. Fozil Yo'ldosh o'o'li Navoiy dostoni asosida «Farhod va Shirin»ning fol'klor variantini yaratdi. «Farhod va Shirin»ning kitobiy variantlari ham bor. XIX asrda Umar Boqiy «Farhod va Shirin»ning qisqa nasriy variantini tuzadi. Shoir Maxzun XIX asrda «Farhod va Shirin» qissasini yozgan.

«Layli va Majnun chuqur tarixga ega boʻlgan yoʻlni bosib oʻtadi. Akademik Krachkovskiyning taʼkidlashicha uning kurtaklari VII asrning 2 yarmiga borib taqaladi. Ayrim arab manbalarida Majnun tarixiy shaxs boʻlib, Bani Omir qabilasidan chiqqan. Uning asl nomi Qays ibn Mulavvah boʻlgan. U qabiladoshi Laylini sevgan, unga atab mungli sheʼrlar bitgan. Ibn Qutaybaning «Kitob-ush - sheʼr va Shuaro»sida ham bunday maʼlumotlar keltiriladi. Boshqa bir manbalarda esa Majnun tarixiy shaxs emasligi, Majnun nomi ham majoziy maʼnoda keltirilgan deb koʻrsatilgan. Demak, Majnun obrazi, uning tarixiy shaxsligi masalasi munozaralidir. Ammo shunisi maʼlumki, arab sheʼriyatida VII asrning ikkinchi yarmida Majnun taxallusi bilan koʻpgina qaygʻuli, mungli, oshiqona sheʼrlar yuzaga kelgan.

VII asrning boshida Majnun haqidagi rivoyatlar yuzaga kela boshlagan, boʻlsa IX asrga kelib bu rivoyatlar keng tarqaladi. Agar Majnun nomiga nisbat berilgan sheʼrlar u haqidagi rivoyatlarning yuzaga kelishiga zamin boʻlgan boʻlsa ayni paytda ushbu rivoyatlar «Layli va Majnun» haqidagi yirik obidalarining paydo boʻlishiga olib kelgan.

Layli va Majnun haqida birinchi marta 1188 yilda Ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy doston yozgan. Bu doston bilan «Layli va Majnun» «Xamsa»chilikning anʼanaviy dostoniga aylanib qoladi. Ibn Qutayba, Al - Johiz, Abu Bakr al - Volibiy va boshqa arab olimlarining asarlarida Layli va Majnun haqidagi turli rivoyatlar beriladi. Badiiy adabiyotga kelganda Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Ashraf, Jomiy, Amir Shayhim Suhayliy qalamiga mansub dostonlar yaratiladi. Turkiy tilda esa Gulshahriy, Oshiq Posho, Shahidiy kabi Shoirilar Layli va Majnun orasidagi ishq sarguzashtlari haqida oʻz dostonlarida ayrim parchalar berdilarki, bu parchalar Layli va Majnun afsonasining turkiy tildagi dastlabki kurtaklari sifatida ahamiyatlidir.

Navoiy Nizomiy dostonini «qalʼaga», Dehlaviy asarini yaxshi bezakli «qasr»ga oʻxshatib, oʻzining dostonini esa «qalʼa» va «qasr» atrofidagi shahar va booʻlarga qiyos etadi. shoir oʻz asarini «Firoqnoma», «Nomai dard» deb ham ataydi.

Shoirning ushbu dostonni yozishdan maqsadi: «Maqsudim emas edi fasona». Shoir nazarida, ushbu syujetdan turkiy xalqlar ham bahra olishi kerak.

Men turkcha boshlabon rivoyat

Qildim bu fasonani hikoyat.

«Layli va Majnun» dostonida Navoiy ishq haqida, ishqning inson jismiga soladigan oʻalayonlari haqida, bu yoʻlga kirgan kishining hayoti iztirob, ruhiy qiynoqlarga toʻla boʻlishini Layli va Majnun obrazlari orqali bayon etadi. Dostonda Layli va Majnun alamlari, fojeali kechinmalari tasvirlangan.

Dostonda haqiqiy ishq bilan majoziy ishq uygʻunlashib ketadi. Asardagi Majnun - oshiq, fidokorlikning ramzi boʻlsa, Layli goʻzallik va poklikning timsolidir. Sharq mumtoz adabiyotida oʻziga xos anʼana mavjud. Unga koʻra har qanday asar Xudoning madhi - hamd, undan iltijo - munojot, Muhammad payoʻambar taʼrifi-naʼt kabi maxsus boblar bilan boshlanadi.

Navoiyning «Layli va Majnun» dostonining 1 bobi ham xuddi shu anʼanaga muvofiq Xudo madhiga bahoʻishlangandir. Unda shoir faylasuf olim sifatida

olamning yaratilishi, tun, kun, oy, quyosh, yulduzlarning, bahor, kuz, qish fasllari, insonning yaratilishi - Xudoning beqiyos qudrati ifodasi ekanligini ta'kidlab, unga hamdu sanolar o'qiydi.

Majnun otasining befarzandligi, Qaysning tuo'ilishi, uning Layli bilan uchrashishi, Layliga bo'lgan ishq, shu ishq tufayli boshiga tushgan musibatlari, bir necha marta hushidan ketishi, el orasida «Majnun» deb nom chiqarishi, sahro kezishi, Ibn Salomning Layliga sovchi yuborishi, Majnunning hayvonlar bilan do'stlashishi, Navfal bilan uchrashuvi, jang bo'lishi, Layli va Majnunning Zayd tufayli xat orqali bir - birlaridan xabardor bo'lishlari, Majnunning Navfal yurtidan qochib ketishi, Laylining esa Ibn Salomning zolim changalidan qutilishi, ikki sevishtanlarning bir-birining vasliga yetishishi va jon berishlari dostonning asosiy syujetini tashkil qiladi.

Navoiyning boshqa asarlari, ayniqsa dostonlari qatori «Layli va Majnun» ham bugungi kunda yangicha qarashlar bilan tadqiq etish ko'zga tashlanmoqda.

«Layli va Majnun» dostoni haqida ko'plab ilmiy tadqiqotlar yaratilgan. Sho'ro mafkurasi ta'siri ostida «Layli va Majnun» tahliliga baho'ishlangan ayrim tadqiqotlar asarni «kerakli» va «keraksiz» qismlarga ajratib o'rganish ko'zga tashlanadi. Asardagi ilohiy muhabbat, umuman doston obrazlarini tasavvufiy jihatdan talqin etish, Navoiy kuylagan ishqni - ilohiy ishq, haqiqiy ishq sifatida keng tahlil etish N.Komilov tadqiqotida mavjud.

Ko'pincha darsliklarda esa «Layli va Majnun»dagi ishq insoniy ishq sifatida izohlanadi. Qays - dostonning bosh obrazi. U oshiq, iste'dodli shoir, olijanob inson. U keksa qabila boshli'ining o'g'li. Uni 4-5 yoshlarida o'qishga beradilar. Uning butun umri Layliga bo'lgan sevgisiga baho'ishlangan. Qays bu yo'lda ko'p qiynaladi. Halok bo'ladi. Qays farzandga orzumand oiladi tuo'iladi. Ota-onasi unga muhtalo:

Sevmakda ato-ano muvofiq,
Ma'shuq bir erdi, ikki oshiq.
Yetgach yoshi to'rtu besh arosi
Ta'lim so'zin solib atosi.

O'z qabilasida maktab bo'lmagani uchun Laylining qabilasidagi maktabga beradilar. Shu orada Laylini uchratadi. Boo' sayrida ko'rib qolib, hushidan ketadi:

Ota-onasida o'am uza o'am,
Ne o'am uza o'amki, so'gu motam
Bu mehr ila manglayin o'pti
Ul boshio'a evruluro'a qo'pti.
Fahm ayladi qays chun bu holat
Suv qildi vujudini xijolat
Ul birga xijolat aylabon fosh
Bu bir oyog'idin olmayin bosh
Ya'niki uyotdin o'zda qolmay
Andoqki yuqori boqa olmay
Chun ko'rdi ato bila onosi,
Kim oni halok etar hayosi (21-bet).

Sevgi Qaysni aqldan ozdiradi. O‘zini boshqara olmay qoladi. Gap-so‘zlar, choralar unga ta’sir etmaydi. Dardli kishilar, oshiqlar uni tushunadilar. Bao‘ri toshlar uning bu holidan kuladilar. Majnun (jinni) deb ataydilar:

Layli, Layli debon chekib un
El deb: Majnundir, ushbu Majnun.

Laylining otasi dastlab unga achinadi:

Aqli komilu, kalomi ma’qul,
Bor erdi menga ham asru maqbul.

Laylining otasi qizini maktabdan chiqaradi. Majnun va otasiga do‘q uradi:

Bilmongmu shukuhi savlatimni
A’rob aro molu-shavkatimni?
Ham o’o’lunga, ham senga bilurmen
Kim har ne qilay desam qilurmen. (26-bet).

Majnunga kishan uriladi. Layli qon yio‘laydi. Majnun hajga olib boriladi. U erda Majnun shunday tilovat qiladi:

Bu ishq o‘tikim, bayon qilurmen,
Muhlik o‘amini ayon qilurmen
Demonki, meni tarabo‘a xos et
Yoxud o‘ami ishqdin halos et.
Dermanki, menga bu o‘tni har dam
Afzun qilu, qilma zarrae kam...

Qays Navfal hurmatini qozonadi. Navfal uni ham o‘o‘il, ham kuyov qilib, qizini berishga qaror qiladi. Navfal qizining ko‘ngli boshqada. Majnun uni tushunadi.

Dostondagi Layli o‘zining tashqi qiyofasi bilan ham ma’naviy dunyosi bilan ham ajralib turadi. Bilim oladi. Majnunning dardlarini anglaydi. U bilan birga iztirob chekadi. Laylining otasi uni Ibn Salomga berishini eshitib qayg‘uga botadi.

Asardagi Navfal obrazi ham o‘ziga xos. U bahodir va olijanob. Dashtda ov qilib yurib, Qaysni uchratadi. Unga hamdardlik ko‘rsatadi. Laylining otasiga uchrashadi. qaysi yo‘l bilan bo‘lsada Qaysni baxtli qilishni o‘ylaydi. Dostonda Qaysning ota-onasi, Laylining onasi va enagasi ijobiy obrazlardir.

Laylining otasi, Ibn Salom salbiy obrazlardir. Navoiyning «Layli va Majnun» 38 bobdan iborat. Har bir bob saj’ yo‘li bilan yozilgan maxsus sarlavha bilan boshlanadi. Asarda psixologik tasvir, ruhiy kechinma kuchli. Doston xotimasida shoir tomonidan shunday misralar bitiladi:

So‘ngin nechakim uzottim oxir,
Yio‘lay - yio‘lay tugottim oxir.

Layli va Majnun bahorda uchrashadi. Sevishadi. Sevgilari xazon faslida poyoniga etadi. Shoir jonlantirishdan keng foydalangan.

O‘rgamchi shaboqqa julni tirmab,
Tumshuo‘ini rishta birla chirmab...

Tazod:

Majnun tobonio‘a qo’ydi boshin (qarshilantirish)
Na’l etti etuklario‘a qoshin (o‘xshatish)

Laylining vafoti munosabati bilan onasi chekkan nola kishini larzaga soladi. Bu doston ozarbayjon, turk, turkman, tatar va boshqa xalqlar orasida keng shuhrat topdi. Fuzuliy «Layli va Majnun» dostonini yozdi. Umar Boqiy «Layli va Majnun»ning nasriy variantini yaratadi. Xalq shoirlari Navoiy dostoni asosida «Layli va Majnun»ning fol'klor variantini yaratdilar.

Alisher Navoiy to'rt oydan ko'proq zahmat chekib 1484 yilda «Xamsa»ning 4-dostoni «Sab'ai sayyor»ni yozib tugatadi. Professor A.Abduo'afurov ta'kidicha, doston 5000 baytdan ko'proq. Asar «Sab'ai sayyor» yoki «Sab'ai sayyora», ya'ni 7 sayyor, 7 kezuvchi ma'nosini beradi. Doston ishqiy sarguzasht asardir. U xalq oo'zaki ijodida bo'lganidek, hikoya ichida hikoya tarzida yozilgan. Asosiy qoliplovchi hikoya «Bahrom va Dilorom» haqidagi hikoyadir. Shuningdek, unda 7 sayyor tomonidan so'zlab beriladigan 7 mustaqil hikoya o'rin olgan, hikoyachilar sayyorlarga, yulduzlarga o'xshatilgan. 7 hikoya, 7 qasr, haftaning 7 kunidahikoya qilinadi. Bu narsa qadimgi koinot ilmi bilan aloqadordir. Vavilion astralogiyasi bo'yicha yakshanba quyosh kuni, dushanba oy, seshanba Mars (Mirrix), chorshanba (Merkuriy) Atorud, payshanba (Yupiter) Mushtariy, juma Venera (Zuxra), shanba Saturin-(Kayvon) kuni deb nomlangan. Mirrixning 2-nomi Bahrom. Zuhra esa Dilorom deb talqin qilinadi. Asarning asosida Bahrom obrazi turadi. Sosoniylar sulolasida V asrda Varaxran V degan podsho o'tgan. Uning dariy tilidagi nomi Bahrom. Xalq oo'zaki ijodida Bahrom, uning podsholigi bilan boo'liq juda ko'p afsona va rivoyatlar yaratilgan. Yozma adabiyotda Bahrom haqidagi ilk syujet Firdavsiyning «Shohnoma» asarida uchraydi. N.Ganjaviydan boshlab esa xamsachilikning an'anaviy obraziga aylanadi. Nizomiyning «Haft paykar» asarida qoliplovchi hikoya «Bahrom va Fitna» haqida bo'lib «Yetti go'zal hikoyasi va yetti mahbus» sarguzashti bayon qilinadi. Nizomiydan keyin X.Dehlaviy «Hasht bihisht» dostonini yaratadi. Unda qoliplovchi hikoya - «Bahrom va kanizagi» xaqida bo'lib, «Yetti malika» hikoyasi keltiriladi. Ashraf ham «Haft paykar» asarida Bahromga to'xtaladi. Ko'rinadiki, Navoiygacha ham Bahrom haqida anchagina asarlar mavjud edi. Navoiy esa bu obrazni yangicha yo'nalishda talqin etadi. Navoiy Nizomiy va Xisrav Dehlaviylarning yutuqlarini, ularga bo'lgan hurmatini alohida ta'kidlaydi va ayni paytda ularning dostonlaridagi ikki kamchilikni ko'rsatib o'tadi. Birinchisi, ular tasvirlagan Bahromda «Moyayi dard», «Ishq» so'zidan mahrumlik, ya'ni mast holda afsona tinglashning haqiqatga nomuvofiqligi.

Bahrom Diloromdan ayrilgach qattiq iztirobga tushadi. Mamlakat ishlaridan yiroqlashadi. Kasal bo'lib qoladi. Hakimlar maslahatlashib u uchun yetti rangdagi qasr qurdirishni tavsiya etadilar. Bahrom qasr qurilishini kuzatadi. Yetti iqlim shohlarining qizlariga uylanadi. O'z dardiga malham bo'lar degan umidda, qayg'ularini unitish istagida yetti iqlimdan kelgan musofirlar, darvishlardan hikoyat tinglaydi.

Birinci hikoyat shanba kuni qora qasrda birinchi iqlimdan kelgan musofir «Farrux va Axiy» haqidagi hikoyatni aytib beradi. Ikkinchi hikoyat yakshanba kuni sariq qasrda Bahromga ikkinchi iqlimdan kelgan darvish rumlik «Zayd Zahhob» haqidagi hikoyatni aytib beradi.

Uchinchi hikoyat dushanba kuni yashil qasrda uchinchi iqlimdan kelgan musofir «Sa'd» haqidagi hikoyatni aytib beradi.

To'rtinchi hikoyat seshanba kuni gulgun qasrda to'rtinchi iqlimdan kelgan musofir «Juna va Mas'ud» haqidagi hikoyatni aytib beradi.

Beshinchi hikoyat chorshanba kuni nilufar qasrda beshinchi iqlimdan kelgan musofir «Mehr va Suhayl» haqidagi hikoyatini aytib beradi.

Oltinchi hikoyat payshanba kuni sandal rangli qasrda «Muqbil va Mudbir» haqidagi hikoyatni aytib beradi.

Yettinchi hikoyatni juma kuni oq qasrda xorazmlik musofir Dilorom haqidagi hikoyatni aytib beradi.

Alisher Navoiyning «Sab'ai sayyor» dostonida shanba kuni qora qasrda birinchi iqlimdan kelgan darvesh quyidagi hikoyatni gapirib beradi:

Sarandib (Seylon) shohining yakka-yagona farzandi Farrux tushida Quddusga ketayotgan bir guruh odamlar orasida tuya ustiga ortilgan maofadagi bir go'zal ayolni ko'rib, uni qattiq sevib qoladi. Uni izlab topish uchun safarga o'tlanadi. Farruxning otasi Nusratxon (Jasratxon) uni bu yo'ldan qaytarishga qanchalik harakat qilmasin, o'z qaroridan qaytmasligini ko'rib, unga noiloj ijozat beradi. Bundan Farrux shod bo'lib, otasi xazinasidan safar uchun yetarli molu dunyo, askaru xizmatkorlarni olib safarga azm qiladi. Quddusda o'z Diloromini topolmagan Farrux yana tushida u ayol haqida quyidagi ma'lumotni oladi:

Ul kecha o'amdin asru bedil edi,
Tushta biri anga bu nukta dedi:
«Kim agar aylasang murodi talab,
Turmayin, tongla ayla azmi Halab».

Sabr toqati toq bo'lgan Farrux Halab tomon yo'l oladi. O'zi bilan yuztacha kuchli mardonavor kishilarni qoldirib, qolganlariga Hindistonga, o'z vatanlariga qaytishga ruxsat beradi. Farrux o'z odamlari bilan Quddus ziyoratidan qaytayotgan halabliklarga qo'shiladilar. Halab shahri ahli ham ziyoratdan qaytayotgan o'z qavmu qarindosh va birodarlarini kutib olish uchun chiqadilar. Shu asnoda g'uj-g'uj bo'layotgan odamlar orasida Farrux ko'ziga bir mahmil ko'rinadi. Tushidagi sevgilisini ko'rib hushini yo'qotgan Farrux o'ziga kelgach, boyagi gavjum odamlardan nishon ham qolmagan edi. Farrux egnidagi shohona kiyimlarini yechib, qoramtir rangli palosni yelkasiga tashlab ko'zdan o'oyib bo'ladi. U telbalardek ko'chama-ko'cha yurib, oxiri o'ziga bir issiq tashlandiq makonni topib, ustiga palosni tashlab yotadi. Tong otishi bilan Farrux xizmatidagi odamlar shahzodaning yo'qligidan oyoqqa turadilar, uni ikki kechayu kunduz qidirib topolmay qattiq azobu iztirob chekib charchaydilar va tasodifan uning qoldirgan xatini topib, voqeadan xabardor bo'ladilar. Ishq dardining chorasizligini anglashib vatan tomon yo'l oladilar. Farrux esa ishq yo'lini tanlab shohlikdan gadolikka tushib qoladi. Shu tariqa Farrux bir necha kun-tun hech narsa yemay-ichmay, yonib-yelib yuradi. Bedavo dardga uchraganini fahmlaydi, holdan toygach, hayotdan umidini uzib, behush yotib qoladi. Halab shahrida bir davlatmand, saxovatli bir olijanob xoja bor ekan. Uning oti Axiy bo'lib, ismi jismiga monand ekan. Mast bo'lib qolgan Farrux ko'nglidagi sirini Axiyga oshkor etadi.. Tushida

ko'rgan ayolga bo'lgan ishq tuo'yoni uning qalbini doimo o'rtab kelayotganini aytadi. Farrux tasvirlangan ayolning o'z xotini ekanligini anglab yetgan Axiy ishq yo'lida jasorat ko'rsatib, o'zini qurbon qilayotgan insonga qoyil qoladi va uning bu muqaddas maqsadi amalga oshishi yo'lida katta muruvvat ko'rsatadi. Axiy uni qattiq sevuvchi xotinini taloq qilib, unga pichoqlar o'qtalib, Farruxga majburan nikohlaydi, yonlariga mol-mulk va mulozimlar qo'shib, izzatu ikrom bilan ularni Hindistonga jo'natadi. Axiy esa Farruxning qora rangli palosini yodgor sifatida qoldirishni so'rab, olib qoladi. Yo'lda Farruxga Axiyning muruvvat yuzasidan hatto o'z xotinini ham ayamagani ma'lum bo'ladi. Bundan qattiq ta'sirlangan Axiyning xotinini bundan keyin singil deb biladi va vataniga qaytgach uning uchun Axiynikidek qasr qurib beradi. O'zining vafodor va sevimli xotini bilan xayrlashganidan so'ng Axiyning dushmanlari unga turli bo'htonlar yog'diradilar va uning Halabdan qochib ketishiga erishadilar. Falakni gardishi Axiyni Sarandibga olib keladi. Axiydan olib kelib, shaharni aylanayotgan Farrux tasodifan xarobalar orasidan Axiyni topib, uyiga olib keladi. (Axiy javonmard edi. Bu tushuncha izohlanadi). Bir necha kundan keyin Axiy o'ziga kelgach, Farrux unga endi o'zining singlisiga uylanishini taklif etadi. Axiy rozilik beradi. To'y-tomosholardan so'ng Axiy yana o'zining ilgari xotiniga erishganligidan behad xursand bo'ladi va murodu maqsadiga yetadi.

Alisher Navoiyning «Sab'ai sayyor» dostonidan yakshanba kuni ikkinchi iqlimdan kelgan darvesh Oltin qasrda Bahromga Zayd Zahhob haqida quyidagi hikoyatni aytib beradi:

Rum shohining saroyida Zayd Zahhob ismli mohir zargar bo'lgan ekan. Shohning yaqin odami, suhbatdoshi va tabibi ham o'sha zargar ekan. Boshdan-oyoq hunar egasi bo'lgan zargarining bitta aybi bor edi: u ham bo'lsa firibgar va ayyor ekan. Vaqti kelganda shoh moliga xiyonat qilishdan ham toymaskan. U o'zining ustaligi va ayyorligi bilan shohning ko'nglini egallagan bo'lib, Navoiy unga qo'yidagi ta'rifni beradi:

Rum aro zargare edi mohir,
Ishi elga quyosh kibi zohir.
Rum shohi qoshida joh anga,
Johi xo'rdida korgoh anga.
Shahrda sohibi yor ham ul,
Shah qoshida xazinador ham ul.
Zoti ahli hunar mubohoti,
Zayd Zahhob o'lub aning oti.
Ham hakim erdi, ham muhandisvash,
Goh zarposh ediyu goh zarkash.
Boshidin to ayoq hunar edi pok,
Ayb anga buki, erdi ko'p bebok...

«Sab'ai sayyor» dostonidagi uchinchi hikoyat Sa'd haqidadir. Misrda bir savdogar bo'lib, uning yaxshi tarbiya ko'rgan Sa'd ismli o'g'li bor ekan. O'z biliimlarini yanada oshirish maqsadida u tez-tez uyiga musofirlarni olib kelib, ularni mehmon qilib turar ekan. Bir kuni uning uyida zangori libos kiygan ikki shaxrisabzlik musofirlar mehmon bo'lishipti. Ular Shahrissabzda ibodatxona

borligini, unda bir kecha tunagan kishi o'zining kelajagini tushida bilib olishi mumkinligini aytishipti. Shuningdek, Sa'd ulardan unday tushdan keyin nima qilishini bilmagan kishilarga o'orda yashayotgan Faylaqus ismli donishmand o'z yordamini berishi mumkinligini bilib olipti. Sa'd o'zining kelajagini bilib olishga qaror qilib, otasidan zo'ro'a safar uchun ruxsat olipti. Safar yuklari bir karvon bo'lgach, u otasining fotihasi bilan yo'lga chiqipti. Uzoq yo'l yurib, Shahrisabz shahriga kirib kelipti. Zangori libos kiygan boyagi ikki mehmon uni ibodatxonaga olib kelibdi. Sa'd ibodatxonada tunab tush ko'ripti, tushida ikki qanotli ikkita maxluq paydo bo'lipti. Ulardan biri:

Kim nasibing sening pari bo'lmish,
Ki yuzi mehri xovariy bo'lmish, - deydi

Ikkinchisi:

Kim seni dev qilg'usidir asir,
Solib ikki oyog'inga zanjir, -

deпти... Sa'd Shahrisabz shohining qiziga uylanish uchun quyidagi uch shartni bajaradi: qatron nomli qora devni engipti. Donishmandning savollariga javob beripti. Sehgarni yutib chiqipti. Shundan so'ng, Sa'd zangori qasr qurib, baxtli hayot kechiripti.

Alisher Navoiyning «Sab'ai sayyor» dostonida seshanba kun Bahrom La'l qasrda to'rtinchi iqlimdan kelgan darveshdan quyidagi hikoyatni tinglaydi: Qadim zamonda Dehlida Juna ismli bir podshoh o'tgan bo'lib, uning xazinasi va boyligining nihoyasi yo'q ekan. Shohga butun dunyo mamlakatlari va ko'p xalqlar tobe ekan... Bir kun shohning xuzuriga bir mehmon keladi, ular dunyodagi ajoyibotlar haqida ko'p suhbat qurishadi. Mehmon shohga bir o'ayri tabiiy ko'zgu tortiq qiladi. Uning o'aroyibligi Shundaki, kimki yolo'on gapirsa, ko'zguda uning yuzi qora bo'lib aks etar ekan. Mehmon shohga Hindistonning Taraz degan joyida bir jannat misol shaharda Mas'ud ismli saxovatu muruvvatda yagona, Hotamtoy ham teng kelolmaydigan kishi haqida gapiradi. Shoh bu gapning rostligiga ishonch hosil qilish uchun safarga otlanipti. Nihoyat Mas'udning uyini izlab topibdi. Uy katta bir qasrdan iborat bo'lib, u juda muhtasham ekan. qasr mehmonlar bilan to'la. Shohni xizmatkorlar katta izzatu ikromlar bilan uyiga taklif etiptilar. Ziyofat ustiga ziyofatlar bo'lipti. Mas'ud musofirni mehmondo'stligi bilan qoyil qoldiripti. Mas'ud shohga ko'p tortiqlar qatori turli tilsimlar bilan bezatilgan jomni ham hadya qilipti. Jomning xosiyati shundan iborat ekanki, jomning ichidagi may hech qachon tugamas ekan. Taraz viloyatining valiysi Jaypur ismli kishi ekan. U zolim va pastkash kishi bo'lib, uning ustidan shohga ko'p shikoyatlar tushar ekan, Hindiston shohi taxtga qaytgach, Taraz hokimini olib tashlab, o'rniga Mas'udni qo'yishga qaror qilgan ekan. Bu xabarni eshitgan zolim Jaypur o'zining Ballu ismli noibi bilan buning oldini olish tadbirini o'ylashipti. Ular Mas'udni o'ldirib, shohning qanotini sindirmoqchi bo'lishadi.

Mas'ud boshidan o'tgan voqealarni shohga birma-bir aytib beradi. Shoh uni o'ziga do'st qilib, baland martaba beripti, Ballu bilan Jaypurni esa qatl ettiripti.

Alisher Navoiyning «Sab'ai sayyor» dostonida chorshanba kuni moviy qasrida Bahromga beshinchi iqlimdan kelgan darvesh quyidagi hikoyatni so'zlab beradi:

Adan mamlakatida bir zolim qaroqchi bo'lgan ekan. Uning hunari dengizdagilarga zo'ravonlik ko'rsatib, mol-mulkni talashdan iborat ekan. Shuning uchun ham na do'sti, na yaqin kishisi bo'lib, u topgan narsalarini qaroqchilar bilan bo'lishib olarkan. U devday kuchga ega, shijoatli va botir yigit bo'lib, ularni hech kim ko'rmas joyga yashirib qo'yar ekan. Dengizda kema ko'rinishi bilan u hujumga o'tib, bir pasda kemadagilarning molu-mulkini talon-taroj qilishga ulgurur ekan. Uning oti ham jismi va qilmishlariga monand bo'lib, Jobir, ya'ni «Jabr qiluvchi» deb qo'yilgan ekan. Bu orolchada mollarini yashirib qo'yadigan xazinasi ham bor ekan. Bu erda Mehr va Suhayl sarguzashtlari ham bayon qilinadi.

Alisher Navoiyning «Sab'ai sayyor» dostonida payshanba kuni Bahrom sandal qasrida oltinchi iqlimdan kelgan darveshdan quyidagi mazmundagi hikoyatni tinglaydi. Bu hikoyat Muqbil va Mudbir haqidagi hikoyatdir.

Alisher Navoiyning «Sab'ai sayyor» dostonida juma kuni Bahrom oq qasrda yettinchi iqlimdan kelgan xorazmlik darveshdan quyidagi hikoyatni tinglaydi. Bu hikoyat Xorazmlik musofir tomonidan aytilgan Bahrom va Dilorom haqidagi hikoyatdir. Bahrom bilan topishadi. Ularning qismati fojea bilan tugaydi: yer yutadi. Shunday qilib, «Sab'ai sayyor» Bahrom Go'r haqidagi takomillashgan hikoya bo'lish bilan birga, xilma-xil voqea va obrazlarga boy yetti hikoyatdan iborat. Shoir dostonni shunday misralar bilan yakunlaydi:

Xalqqa zebi torak ayla ani,

O'quo'ono'a muborak ayla ani.

Xalq ijodchilari «Bahrom-Gulandom» dostoni variantlarini yaratdilar. XVIII asrning ikkinchi yarmida yashagan shoir Sayqaliy ham «Bahrom va Gulandom» dostonini yozdi.

Iskandar obrazi dunyo xalqlari orasida ancha mashhuridir. U yaqin va O'rta Sharqlarda Iskandari Zulqarnayn, Iskandari Rumi, Iskandar Maqdon nomlari bilan tarqalgan. Iskandar Aleksandr Makedonskiyning Sharqdagi nomidir. Tarixdan ma'lumki, Aleksandr Makedonskiy (1356-1323 yillar) qadimgi dunyoning mashhur lashkarboshisi va davlat arbobidir. Aleksandr Makedonskiy haqida ko'plab afsona, rivoyatlar yaratilgan. IX asr arab tarixchisi Dinovariyning «Al-axbor at-ti'ol» asarida hikoya qilishicha, Filipp Doro II dan yengilib, unga xiroj to'lash va qizini xotinlikka berishga majbur bo'ladi. Doro xotinini haydab yuboradi. Filipp bolani o'z o'g'li qilib ko'rsatadi. Filipp o'ladi. Iskandar taxtga chiqadi. U Doro III ga qarshi urush qiladi yengib, taxtga chiqadi. Iskandar «qonuniy voris» sifatida Eron taxtiga chiqadi. Iskandarning afsonaviy tarixi 923 yilda vafot etgan tarixchi At-Tabariyning «Tarix arrusul va-l-muluk» («Payo'ambarlar va podshohlar tarixi») asarida to'laroq bayon etiladi. Tabariyning hikoya qilishicha, Filipp Doroga boj to'lar ekan. Filippning vafotidan keyin taxtga chiqqan Iskandar Doroga boj to'lamay qo'yadi. Doro Iskandarga «go'y» bilan «chavgon» va kunjut yuboradi. Iskandar «go'y»ni yer yuzi deb, uni egallashini, kunjutni tovuqlarga yediradi. Doroning ikki amaldori suyuqasd qilib, uni o'ldiradilar. Doroning oldiga kelgan Iskandar uning suyi qasdchilarini jazolash,

qizi Ravshanakka uylanish va qarindoshlariga aziyat bermaslik haqidagi vasiyatni eshitadi. Iskandar uni bajaradi.

Klitarx va Oneskrit Iskandar haqida asar yaratadi. Shundan keyin Plutarx ham asar yozadi. Eramizning I asrida Iskandar haqida Psevdo Kallesfen roman yozadi. X asrdan boshlab yozma adabiyotda Iskandar obrazi an'anaviy obrazga aylanadi. Nizomiy Ganjaviyning «Iskandarnoma» asaridan boshlab Iskandar xamsachilikning an'anaviy obraziga aylanadi. Xusrav Dehlaviy «Oyinai Iskandariy», Abdurahmon Jomiy «Xiradnomai Iskandariy» asarlarini yaratishdi. Bu asarlarda Iskandar fotih, olim, faylasuf va payo'ambar sifatida talqin etiladi.

Turkiy adabiyotda Mahmud Qosho'ariyning «Devoni luo'otit turk», Rabg'uziyning «Qissai Rabg'uziy» asarlarida Iskandar obrazi keng o'rin tutadi. Iskandar Qur'onning surasida eslangan Zulqarnayndir. Demak, Iskandar obrazi Qur'oni karimda ham uchrar ekan.

Navoiy o'zigacha mavjud manbalarni chuqur o'rganadi. «Xamsa»ning boshqa dostonlarida, lirikasida va boshqa asarlarida ilgari surgan ilmi, olim, adolatli shoh obrazini «Saddi Iskandariy»dagi Iskandar obrazida yoritishga harakat qiladi. Aytish kerakki, Navoiy «Tarixi mulki Ajam» asarida Iskandar haqidagi afsona va rivoyatlar asosida yoritgan bo'lsa, «Saddi Iskandariy» dostonida Iskandarning shoh va olim sifatida ideal obrazini chizishga harakat qiladi.

«Saddi Iskandariy» dostoni xamsachilik an'anasiga muvofiq «Xamsa»ning beshinchi dostoni hisoblanadi. Bu doston «Xamsa»ning boshqa dostonlariga qaraganda hajman kattaroq bo'lib, 7215 bayt (14430 misra)dan tashkil topgan. Doston 89 bo'limdan iborat. U muqaddima, asosiy qism va xotimadan tashkil topgan. Dostonning 14 bobi muqaddima hisoblanib, u to'rt qismga bo'linadi. 1) Hamd, 2)Na't, 3) Munojot, 4)Me'roj.

- I. «Xamsa» takmilida, so'z ta'rifi, Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy ta'rifi.
- II. Husayn Boyqaro va Badiuzzamon madhi.
- III. Tarix ilmi va qadimgi eron shohlarining 4 taboqoti: Peshdodiylar, Kayoniylar, Ashkoniylar va Sosoniylar haqida.

XV bo'limdan dostonning asosiy qismi boshlanadi. Unda Iskandarning tuo'ilishi, yoshligi. XVI bo'limdan podsho Iskandar sarguzashtlari bayon qilinadi.

Dostonda Iskandarning tuo'ilishi, yoshlik yillari, Arastuning otasi Naqumojiz qo'lida ilm olishi, Faylaqusning vafoti, Iskandarning taxtga chiqishi, uning Doro bilan to'qnashuvi, Eronni egallab olishi, Kashmirga yurish qilib, zolim Malluni yengishi, Hind shohi va Chin shohi bilan chin munosabati, Mao'ribda vahshiylar bilan jang qilishi, qirvonda ya'juj va ma'jujlarning qirilishi, dengizga sayohati va boshqalar bayon qilinadi.

Dostonda asosiy e'tibor Iskandarning odilligiga, uning yurtni adolat bilan boshqarishiga qaratilgan. Yana bir tomoni Iskandar olim edi. Olim qo'lida tarbiya topadi. O'z ishlarini olimlar bilan maslahat qilgan holda olib boradi. Asardagi Naxumojiz, Arastu, Aflotun, Suqrot, Buqrot, Xurmus, Pifagor va boshqa olimlar shular jumlasidandir. Dostonda Navoiy himmat, noahillik oqibatlari haqida, yoshlik, yigitlik haqida, yaxshilik va yomonlik, to'g'rilik, aql-idrok, bilim va ilmning ahamiyati va boshqa qator masalalar haqida mulohaza yuritadi. Asardagi Doroning go'y va chavgoni, ikki do'st hikoyati, Mahmud hikoyati, Bahrom go'r

hikoyati, Majnun hikoyati va boshqa hikoyatlarda ham turli masalalar qalamga olinadi va bu dostonning badiiy qimmatini yanada oshiradi.

Navoiy ham o'z salaflari Nizomiy, Dehlaviy va ustoz Jomiy kabi oldiga tarixiy doston yaratishni vazifa qilib qo'ymagan. Shoir uchun Iskandar tarixiy lashkarboshi emas, balki ideal hokim, sarkarda, haqiqiy olim, tabiat, jahondagi bahru bar (ho'llik va quruqlik) tadqiqotchisi. Dostonni kitobxon qo'llanma sifatida qabul qilishi lozim bo'lgan o'gitlar to'plami ham deyish mumkin. Nizomiy, Dehlaviy, Jomiy va Navoiylar o'z «Iskandarnoma»larini yozar ekanlar, davr talabi va o'z dunyoqarashlarida kelib chiqqan holda u yoki bu masalani hal qiladilar. Shuning uchun Makedoniya lashkarboshisining nomi Navoiy asarlarida Iskandar, Skandar shaklida yuzlab marotaba tilga olinadi.

«Xamsa»ning birinchi dostoni «Hayrat ul-abror»ning (1483) qirq sakkizinchi bobi sarlavhasi «Afloq hay'ati shikoyatidakim...» so'zlari bilan boshlanib, taqdir qanchalik o'zgaruvchi, bu dunyo, saltanat, hokimiyat o'tkinchi, Faridun, Jamshid, Doro, Iskandar, CHingizxon, Temur kabilar qanchalik qudratli bo'lishlariga qaramay, olamdan o'tdilar, bu dunyoda insonning faqat yaxshi ishlarigina qoladi, degan pand-nasihat so'zlari bilan tugallanadi. 25 baytdan iborat bo'lgan qirq to'qqizinchi bobda Iskandar tarixi qisqa bayon etilib, shohning qo'lini tobutdan chiqarib qo'yishlari, jahonni zabt etgan shahanshoh ham bu dunyodan hech nima olib ketmayotganini hammaga ibrat bo'lsin, degan maqsadda keltiriladi:

To kishikim qilsa nazar ul sari,
Ibrat ila boqqay o'shal qo'l sari.

Bob oxirida Navoiy odatdagidek xulosa yasab, o'ziga:

Tort, Navoiy bu jahondan ilik,
Qaysi jahon, javhari jondin ilik,

so'zlari bilan murojaat qiladi.

Alisher Navoiy «Tarixi mulki ajam» (1488) asarini yozar ekan, Iskandar yurishlari mavzuiga to'xtamay o'tishi mumkin emas edi. «Ikkinchi tabaqa kayoniylardur» bobida Doro ibn Dorob ta'biridan so'ng Iskandarga maxsus joy ajratilib, uni Banokatiy Hamduloh al-Mustafiyning (vafoti 1329-30) asari «Devon un-nasab», Amir Xusrav Dehlaviyning «Oyinai Iskandariy» va hazrat shayx Nizomiyning «Iskandarnoma» asarlariga suyanib yozgani haqida ma'lumot beradi. «Doro ibn Dorob» qismida eron shohni «zolim tab' kishi erdi» deb xarakterlab, Makedoniya Eronga boj to'lashi, Iskandar esa uni to'lashdan voz kechgani, o'azablangan Doro lashkar to'plab, Makedoniya shohiga qarshi chiqqani va shu vaqtda shohdan zulm ko'rgan ikki kishi uni o'ldirgani, Iskandar uning boshini tizzasiga olib, uning uch shartini (qizi Ravshanakka uylanish, qotillardan o'ch olish va shoh avlodlari hayotini saqlab qolish) bajarishga va'da bergani haqida yozadi. Shundan so'ng, Navoiy Iskandar bayoniga o'tib, Iskandarning dunyoga kelishi haqidagi quyidagi afsonalarni keltiradi: «ba'zi ani Dorob o'o'li debturlar», so'ng Banokatiy va «Devon un-nasab» asariga suyangani holda «Iskandar Xirmisi Rumi o'o'ilidurkim... Zulqarnaynki, aning laqabidur, vajxi... ul zamonda ming yilni bir qari der emishlar (demak-ikki ming yil yashagani uchun Zulqarnayn deb ataganlar). Yana ham Banokatiydadurkim, aning otasi Bozur binni Albon erdi». Turli sarguzashtlardan so'ng Iskandar yo'lda, dashtu biyobonda tuo'lgani,

Oллоhning buyruo‘i bilan uni bir kampirning echkisi boqib yurgani, so‘ng kampir bolani topib olib, voyaga yetkazgani, bola yaxshi tarbiya va ta‘lim olgani va nihoyat onasini topib, bobosining yurtiga podshohlik qilgani haqida hikoya qiladi. Navoiy bu hikoyadan so‘ng «askar tavorixda aning umrini o‘ttuz olti yil va salotini o‘n uch yil bitibturlar. Ammo maholdurkim, o‘n uch yilda ul qilgan ishcha qilsa bo‘lgay», deydi va Amir Xusrav Dehlaviy va Nizomiylarning Iskandar haqidagi fikrlarini keltiradi: «faqir ham «Saddi Iskandariy»da ul ikki buzurgvor qavlini soriy muarrixlar ahvoliga tarjix qilib, nazm adosiga qaror beribmen. Har taqdir bila Iskandar podshohe erdikim, andin burungi va so‘nggi salotin bu kungacha ul qilgan ishni qilmadilar. Ham hakim erdi, ham vali. Ba‘zi anga nubuvvat ustodi ham qilibturlar. To‘rt yuz hakim aning xidmatida erdilar. Aflotun ilohiy boshlio‘ va Arastudek vaziri bor erdi. Sakkiz ming shoh va Shahzoda xidmatini qilur erdilar. Olamning barru bahrin olib, hayvon suyi tamannosi bila zulmatga kirdi».

Navoiy Makedoniya shohining hayratomuz ishlariga baho berar ekan, o‘zigacha bo‘lgan mualliflarning o‘ayritabiiy ma‘lumotlarini shubha ostiga oladi. Navoiy Iskandar obi hayotni izlab zulmat yurtiga borgani haqida yozib, unga nasib bo‘lmagani va ba‘zi xabarlarga ko‘ra Shahrizurda va ba‘zilarda Bobilda vafot etdi va Aleksandriyada dafn etildi, deydi. Bu o‘rinda yana «Hayrat ul-abror»da berilgan Iskandar vasiyatini keltirib, «olam ahliga mujiba tanbih, balki ibrat bo‘lgaykim, olamdan ilik torta tutqaylar», deydi. Navoiy Iskandar ya‘juj-ma‘jujlarga qarshi to‘siq qurgani va Marv, Hirot, Samarqand va Isfaxon shaharlarini barpo qilganini ta‘kidlaydi. Iskandardan so‘ng Batlimus (Ptolomey) Rumda hokim bo‘lganini yozadi.

Navoiy Iskandar faoliyati, donishmandligi haqida yozar ekan, shoir jahongirni kuylamaydi, shonu-shavkatini ulug‘lamaydi, balki shunday odam ham bu dunyodan qo‘l silkib ketgani, «bahru-bar»ni zabt etgan odam ham o‘limdan qochib qutila olmaganini ibrat qilib ko‘rsatadi. Doro bilan to‘qnashuvga bao‘ishlangan qismlardayoq ikki shoh tabiati, idora etish usuli, odamlarga munosabatida katta farq borligi ayon bo‘ladi: Doro qiziqqon, mulohazasiz fikr yuritadi, qo‘pol, odamlarni, Makedoniya shohini ham mensimaydi, o‘ta mao‘rur. Iskandar esa olim - faylasuf, donishmand sifatida tadbir ko‘radi. Iskandar istamasa-da urushishga majbur. Lekin Doroni makedoniyalik Iskandar halok qilmaydi, eronshohning o‘z qilmishlari boshiga yetadi, uning zulmidan bezigan ikki kishi shohni og‘ir jarohatlantiradilar. Avvalgi manmanlikdan tushgan shoh Iskandarni chaqirtiradi va unga iltimoslarini bayon qiladi: qotillarni jazolash, qavmu-qarindoshlarini taqib qilmaslik va qizi Ravshanakni o‘z nikohiga olish. Iskandar hammasini bajarishga va‘da beradi va keyincha o‘z va‘dasida turadi. Iskandar Eron aholisini o‘zidan rozi qilgach boshqa mamlakatlarni fatx etishga kirishadi. Ammo shoh to‘g‘ridan-to‘g‘ri yurish boshlamay, avval turli yurtlar hokimlariga elchilar yuborib, ixtiyoriy bo‘ysinishni taklif qiladi. Lekin hamma shohlar ham bu taklifni to‘g‘ri tushunib, qabul qilmaydilar, o‘shandagina Iskandar harbiy kuch qo‘llashga majbur bo‘ladi. Iskandar Farang, Qrim, Andalus, Misr, Iroq, Yamanni egallaydi va Makkani ziyorat qiladi. So‘ng shimolga yuz o‘girib Xorazm, Dashti qipchoq, Rus, Charkas, Gurj ellarini zabt etadi. Bundan keyin Markaziy Osiyo, Hind yurishlari, janub tomonlarda Sind, Nukron, Kirmon, Xuroson, Isfahon kabi joylarni o‘ziga

qaram qiladi. Markaziy Osiyoda Samarqand, Xurosonda Hirot va Roy shaharlarini barpo etadi. Kashmirni zabt etish ancha tashvish tuo'diradi. Iskandar olimlar yordamida sehrli hamma to'siqlarni yengib o'olib chiqadi. Mallu ham qancha yomonlik qilsada, Iskandar uni avf etadi va qizi Mehrnozni o'z nikohiga olishga uning roziligini oladi. Iskandarning Kashmirdagi faoliyati va Malluga bo'lgan munosabatidan xabar topgan Hindiston royi (rojasi) o'z ixtiyori bilan Jahongirga tobe bo'ladi va Dehlida qishlashni taklif etadi. Osoyishta hayotga o'rganmagan shohni endi dengiz sirlarini o'rganish chorlaydi. Olimlarni jalb etib uch ming kema qurib, sakkiz yillik oziq-ovqat jamo'aradi. Shoh sayohatga jo'nash oldidan xaloyiqqa qarata nutq so'zlaydi, xalqning shohga bo'lgan mehri shunchalik kuchli ediki, ular shohni ko'z yoshi bilan kuzatadilar. Iskandar qo'shin, ot-ulov bilan dengiz safariga chiqadi. Yetti dengizni o'lchab, tadqiq etadilar va shoh endi jahon okeani markazini ko'rmoqchi bo'ladi. Okean markaziga etib kelgach, langar tashlab to'xtaydilar. Iskandar shishadan ishlangan sandiqda okean tagiga tushadi, turli ajoyibotlari ko'radi. YUz kundan so'ng shisha idishini arqon bilan tortib oladilar. Navoiyning fikricha, dengiz va okean sayohatlari Iskandarning ruhini soflantiradi, forio' etadi va endi u avliyo va nabi darajasiga ko'tariladi. Lekin bu tezisni Navoiy talqin etmaydi, bu fikrni Nizomiy an'anasiga ko'ra kiritadi, xolos. Iskandar vatanga qaytadi, lekin uning salomatligi ancha yomonlashgan edi, u sadoqatli do'stlarini atrofiga to'plab mamlakatni taqsimlab beradi. Iskandar xastalikda otga minib doim chopar edi. Bir kun o'oyat issiq bo'ladi, ot choptirib ketayotgan shohning ahvoli issiqdan yomonlashadi, otdan tushib issiq qumga yotdi, oltin qalqonini boshiga soya qiladilar, natijada oldindan aytilgan holat-temir yer va oltin osmon ro'y beradi. Iskandar hayotining oxirgi damlari kelganini anglaydi. U onasiga xat yozadi, o'zini Aleksandriyaga dafn etishlarini, qabristonga olib ketayotganlarida qo'lini tobutdan chiqarib qo'yishlarini vasiyat qiladi.

Navoiy Iskandari yer yuzi va suv osti sirlarini o'rganib, olim-faylasuflar ta'limini olgach, avval avliyo, keyin nabiylikka erishadi, lekin bu sohada u hech qanday faoliyat ko'rsatmaydi. Doston oxirida Navoiy Iskandar haqida:

Bilib xalq shohi muzaffar ani,

Hakimu valiyu payambar ani, -

deydi. Umuman, «Saddi Iskandariy» dostoni bir qator masalalarni qamrab olishi bilan e'tiborli. Asarda Navoiy xalq qo'shiqlaridan, maqol va ta'birlaridan unumli foydalangan. Badiiy sodda misralar dostonida ko'p uchraydi:

Mengizlari gul-gul, mijalari xor

Qabog'lari keng-keng, og'izlari tor.

3-mavzu: “LISONUT – TAYR” DOSTONI

Reja:

1. «Lisonut-tayr» dostonining o‘rganilishi.
2. «Lisonut-tayr» - falsafiy doston.
3. «Lisonut-tayr»ning obrazlari va syujeti.
4. «Lisonut-tayr» hikoyatlari.

Adabiyotlar:

7. Воҳидов Р., Эшонкулов Х. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. - Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси нашриёти, 2006.
8. Ислом тасаввуфи манбалари. – Т.: Ўқитувчи, 2005.
9. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари (1-2 жилд). – Т.: Фан, 2003; 2005.
10. Адизова И. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. Ўқув қўлланма. - Т.: 2006.
11. Орзибеков Р. Ўзбек адабиёти тарихи. Ўқув қўлланма. - Самарқанд: 2005.
12. www.literature.uz

O‘QUV MATNI

A.Navoiy islom dinini, islom ta’limotini, tasavvuf ilmini mukammal o‘rgangan edi. Shoirning she’riy asarlari, ayniqsa «Xamsa», «Lisonut-tayr» kabi asarlarida Xudo, payo‘ambar, xalifalar haqidagi qarashlari, borliq, odamzotning paydo bo‘lishi va yana ham muhimi komil inson haqidagi qarashlari atroflicha bayon qilingan. Navoiy asarlarini, ayniqsa «Lisonut-tayr» va «Xamsa»ni anglash uchun islom dini, qur’oni karim mohiyatidan xabardor bo‘lish zarurga o‘xshaydi. Shusiz Navoiyni anglash qiyin. A.Navoiyning 1499 yilda yozilgan 6 dostoni-«Lisonut-tayr»ni tushunish ancha murakkab. Chunki bu asarda tasavvuf o‘oyalari, kechinmalar timsollar orqali ifodalanadi. «Lisonut-tayr»ni o‘rganish, u haqda tadqiqotlar yaratish 1920 yillardan boshlangan. 1927 yil E.Bertels tomonidan yozilgan «Navoiy va Attor» maqolasi dastlabki ishlardan sanaladi. Ungacha Yevropa va ayrim rus sharqshunosligida Navoiyning «Lisonut-tayr» dostoni - fors adabiyotining tarjimasi, shoirning o‘zi esa taqlidchilikda ayblandi. Bertel’s «Mantiqut tayr» bilan «Lisonut-tayr»ni muqoyasa qildi. Navoiy dostonining o‘ziga xos tomonlarini Yoritishga harakat qildi. Bertels «Navoiy tarjimon va taqlidchi shoir» degan fikrga tuzatishlar kiritdi. O‘z fikrlarini «Navoiy» nomli kitobida qayd qiladi. Bulardan tashqari, V.Zohidov, N.Mallayev, I.Sulton, A.Hayitmetov, A.Abduo‘afurov, S.O‘aniyeva, Sh.Sharipov va boshqa olimlar ham bu asar yuzasidan fikr mulohazalarini bayon qiladilar. Ba’zi olimlarning fikricha, Ibn Sinoning «Risolatut-tayr» asari sharqda qush allegorizimiga asoslanib yozilgan ilk asar bo‘lib, u F.Attor va A.Navoiy asarining yuzaga kelishiga turtki bo‘ladi.

Ma'lumki, A.Navoiy maktab davridayoq avliyo shoir Farididdin Attorning «Mantiq ut-tayr» degan dostonini yod olgan edi. Umri oxirida esa uning ta'sirida «Lisonut-tayr» dostonini yozadi. Bu kitobning ta'sirini Navoiy shunday yozadi:

O'ylakim eldin uzuldi ulfatim
Ul kitob erdi anisi xilvatim,
Xalq rasmi so'zlaridin qiylu qol
O'tsa ta'bimga yetar erdi malol,
O'qibat ishq ayladi shaydo meni
Uyla mash'uf etti bu savdo meni, -
Kim dedim uzlat eshigin ochqamen
Dahri bema'ni elidin qochqamen.

Alisherning ota-onasi bu ketishda uni jinni bo'lib qoladi, degan o'y bilan kitobni yashirib qo'yishadi. Lekin bola kitobni yod olgan edi:

Onglao'ach atfol aylab sho'ru shayn,
Istimo' etti bu so'zni volidayn...
Yoshurub daftarni ma'dum ettilar
Shuo'lidin ko'nglumni mahrum ettilar.
Lek chun yodimda erdi ul kalom,
Yoshurun takror etar erdim mudom.
Ondin o'zga so'zga maylim oz edi,
Qush tili birli ko'ngul hamroz edi.

A.Navoiyning «Lisonut-tayr» asarida shoirning butun ijodiy faoliyati davomida ilgari surilgan falsafiy qarashlari umumlashtiriladi, ularning xulosasi sifatida namoyon bo'ladi.«Lisonut-tayr» 3598 baytdan iborat.

Adabiyotshunos S.Olim navoiyshunoslikda eski va yangi bosqich mavjudligini aytadi. «Lisonut-tayr»ni ham shu asosda kuzatish zarurligini ta'kidlaydi. Eski Navoiyshunoslikning kamchiligi sifatida quyidagilar ko'rsatiladi:

Birinchisi - siyosat ta'sirida atayinmi yoxud bilmasdanmi e'tibor qilinmay kelingan nuqtalar.

Ikkinchisi - noto'g'ri talqin etilgan jihatlar.

Uchinchisi - dostonni yalpi holda boshqacha, bu asar uchun mutlaqo noravo mezonlarga solib baholash. Ana shu nuqtalardan eski va yangi navoiyshunoslik o'zaro to'qnash kelishga majbur. (S.Olim. Ishq, oshiq va ma'shuq. T., 1992. 3-4-bet.)

Doston an'anaviy tarzda muqaddima, hamd, munojot, Muhammad payo'amabar va ularning chahor yorlariga bao'ishlangan na'tlar bilan boshlanadi. Dostonda hikoya ichida hikoya usulidan foydalanilgan. Qushlarning Simuro' tomon qilgan safari qoliplovchi hikoya bo'lib, shu voqealar asosida keltiriladigan hikoyat, masal, latifalardan tuzilgan. Ba'zi manbalarda bu hikoyatlar soni 40 dan oshiq, yana bir o'rinda 65 hikoya deb ko'rsatiladi. «Lisonut-tayr» ayrim manbalarda 176, boshqa manbalarda 193 kichik bobdan iborat deb ko'rsatiladi.

Dostonning muqaddimasida dunyoning yaratilishi, tabiat va ilohiyatning birligi, dunyodagi barcha narsa, hodisa va o'zgarishlarning yaratuvchisi bo'lgan xudo o'zi yaratgan narsalardan tashqarida emas, balki ular bilan birgadir. Shoir

Muhammad payg'ambar, u kishining Me'rojga ko'tarilishi, Abu Bakr, Usmon, Umar, Ali kabi chahor Yorlarga bao'ishlovlar kabilarni bayon etadi.

Ma'lum bob F.Attor madhiyasiga bao'ishlangan. Keyingi boblarda esa dostonning asosiy qismi boshlanadi.

Asardagi Hudhud va qushlar munozarasi xarakterlidir. Shoir savol-javob asosida insonni ma'naviy komillikka yetaklamaydigan axloqiy illatlarni tanqid qiladi. Qushlar Simruo' (eng oliy go'zallik va kamolot timsoli) tomonga borishdan qaytadilar. Asardagi to'ti-xudbinlik va shaxsiyatparastlik; tovus- tashqi go'zallik, boylik va mol dunyo yio'ish; qarchio'ay-johillik timsoli sifatida gavdalanadi. Asardagi Hudhud va qushlar munozarasi orqali ba'zi illatlar qoralanadi va insoniy fazilatlar mohiyati ochib beriladi. Asarda 7 vodiy tavsifi berilganki, bu murakkab o'rinlardan biridir. 7 vodiy tasavvufda haqiqatga eltuvchi 7 bosqichning majoziy tavsifi sifatida namoyon bo'ladi. Bu vodiylar **Talab, Ishq, Ma'rifat, Istio'no, Tavhid, Hayrat, Fano** kabilardir. Bu bosqichlarning har biri o'z mohiyatiga ega.

Asardagi qushlar obrazini mazmun-mohiyati, vazifasiga ko'ra quyidagicha ajratish mumkin. Simuro' obrazi; Hudhud obrazi; boshqa qushlar obrazi.

1. Simuro' - Xudo.
2. Hudhud - solik, haq yo'liga boshlovchi, 7 manzildan olib o'tmoqchi bo'lgan pir, murshid.
3. Boshqa qushlar - bulbul, to'ti, kabutar, tazarv (qiro'ovul), qarchio'ay, burgut, tovus, humoy, kabki dariy, shahboz, shunqor, qumri, xo'roz, kuf (boyo'o'li) kabilar solik kishilar timsolidir.

Dostondagi hikoyatlarni mavzu jihatdan quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. Ijtimoiy - siyosiy va falsafiy mazmundagi hikoyatlar.
2. Din va tasavvuf vakillari, ularning ba'zi ishlariga oid hikoyatlar.
3. Axloqiy-ta'limiy mazmundagi hikoyatlar.
4. Ishq-muhabbat haqidagi hikoyatlar.

Dostondagi hikoyatlar ichida ijtimoiy-siyosiy va falsafiy mazmundagi hikoyatlar ko'pchilikni tashkil qiladi. «Shoh va ikki darvesh», «G'avvoslar», «Shatranji kabir», «Shoh va uning ko'zgusi», «Sham va parvonalar» bunga misol bo'la oladi.

Dostondagi islom dini va tasavvufning ayrim namoyondalari hayoti haqidagi hikoyatlar ham katta o'rin tutadi. Odam Ato, Azroyil, Sulaymon payg'ambar haqidagi diniy-falsafiy, Muhammad payg'ambar u kishining chahoryorlari, so'fizmning yirik vakillari bo'lgan Boyazid Bistomiy, Mansur Halloj, Ibrohim Adham, Abu Bakr Nishopuriy, B.Naqshband kabilar hayotiga oid hikoyatlar shular jumlasidandir.

Dostondagi she'riy hikoyat va masallarning katta qismini axloqiy-ta'limiy hikoyatlar tashkil qiladi. Kishilar xarakteridagi kamchilik va nuqsonlar o'tkir satira, ba'zan yumor bilan tanqid qilinadi. Bu jihatdan «Mechkay polvon», «Hind savdogari», «Tanbal kishi», «Muqbil va Mudbir», «Noshud boo'bon», «Soxta gavhar furushlar» kabi hikoyatlar xarakterli. Dostonda ishq-muhabbat mavzui bilan boo'liq hikoyatlar ham anchagina. Dostondagi «Arastu va shogirdi», Majnun, «Hayratda qolgan oshiq», «Majnun va Layli», Shayx San'on bilan bog'liq hikoyatlar anchagina va ular ibratlidir.

Umuman olganda, «Lisonut-tayr» turli-tuman obrazlarning, turli-tuman mavzularning keng qamrovligi, chuqur falsafiy mazmundorligi bilan Navoiy qarashlarini aks ettiradi.

4-mavzu: «MAHBUB UL QULUB» ASARI

REJA:

1. Kirish. «Mahbub ul qulub» - falsafiy, axloqiy-ta'limiy asar.
2. Asardagi masalalar. «Mahbub ul qulub»da turli toifa kishilariga munosabat.
3. «Mahbub ul qulub» va xalq oo'zaki ijodi.
4. Xulosa.

Adabiyotlar:

1. Воҳидов Р., Эшонкулов Х. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. - Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси нашриёти, 2006.
2. Ислом тасаввуфи манбалари. – Т.: Ўқитувчи, 2005.
3. Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари (1-2 жилд). – Т.: Фан, 2003; 2005.
4. Адизова И. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи. Ўқув қўлланма. - Т.: 2006.
5. Орзибеков Р. Ўзбек адабиёти тарихи. Ўқув қўлланма. - Самарқанд: 2005.
6. www.literature.uz

O'QUV MATNI

Navoiy zukko shoir, donishmand inson sifatida o'zining lirik asarlari, «Xamsa» va boshqa asarlarida, umuman faoliyati davomida asosiy e'tiborni komil inson masalasiga qaratdi. Shoir asarlarida komil inson qanday bo'lishi kerak, uning zohiriy va botiniy xususiyatlari xususida javob berishga harakat qildi. Zero, bugungi kunda ham ma'naviy yetuk kishilar, yoshlar dunyoqarashi, kamoloti haqida ko'p gapirilmoqda. Prezidentimiz I.A.Karimovning qator asarlari, nutq va suhbatlari, umuman faoliyatlari davomida ma'naviyat, ma'rifat, o'tmish merosimizga hurmat kabi jihatlarga e'tiborni tortmoqdalarki, bu bejiz emas. Bugungi kunda yetuk kishilarni tarbiyalashda Navoiy merosining ham, ayniqsa, «Mahbub ul qulub» asarining alohida o'рни bor. «Mahbub ul qulub» - Navoiy umrining oxirida yozilgan nasriy asardir. U muallifning o'oyat mazmunli va sermashaqqat hayoti davomida to'plagan boy tajribasi va xulosalarining yio'indisidir. Navoiy bu asarni yaratishda ko'zlagan maqsadi haqida asar muqaddimasida shunday yozadi: «... bolalikdan to qarilikka qadar ko'hna davron voqealaridan, aylanuvchi osmon hodisalaridan, fitna qo'zo'ovchi dunyo buqalamunligidan zamonaning rang singari gunogunligidan ko'p vaqt va uzoq muddat har xil hayol va taraddudlar bilan daydib yurdim, har tovor va ravishda bo'ldim va turli yo'llarga kirdim, yaxshi-yomonning xizmatini qildim, katta-kichikning suhbatida bo'ldim, goh xorlik va

qiyinchilik vayronasida nola qildim, goho izzat va ma'murlik bo'stonida majlis qurdim... goh amirlik o'rnida o'tirdim va hukumat mahkamasida xalqning arz-dodini surdim va goh podshoh yonida vazirlik qildim va menga umidvor nazar bilan qaragan elga muruvvat ko'rsatdim... Maqsadim shuki, har yo'lda yurdim, olamda bo'lmish har nav' odam bilan ko'rishdim, katta- kichikning fe'lu atvorini o'rgandim, yaxshi-yomonning xislatlarini tajribadan o'tkazdim, yaxshilik va yomonliklarning sharbatini ichib, zahrini totib ko'rdim...» («Mahbub ul qulub», 3-bet)

Navoiy hayotda ko'rgan, kechirgan, yaxshi va yomon kunlari, mehru jafolarni ushbu misralarda aniq bayon eta olgan:

Gahe topdim falakdin notavonlio',
Gahe ko'rdum zamondin komronlio',
Base issio'-sovu' ko'rdum zamonda,
Base achchio'-chuchuk tottim jahonda. («M.q.», 11-bet)

Shoir hayotining xulosasi, donishmand insonning hayot, kishilar, ularning fe'l-atvorlari haqidagi qarashlarining xulosasi sifatida «Mahbub ul qulub» yaratildi.

Asarning qadimgi qo'lyozma nusxalari kam. Ilm-fanda ma'lum bo'lgan qo'lyozma nusxalardan uchtasi XVI asrga, qolganlari esa XVIII-XIX asrlarga mansubdir. «Mahbub ul qulub»ning 1565-66 yillarda ko'chirilgan nusxasi Parij Milliy kutubxonasida, XVI asrda ko'chirilgan deb taxmin qilingan mukammal bir nusxasi Sank-Peterburgda, 1595-96 yillarda ko'chirilgan nusxasi ham Sank-Peterburgda, Saltikov-Shchedrin nomidagi Davlat kutubxonasida saqlanadi. Buxoro, Istambul, 1939 yilda Toshkentda nashr etiladi.

«Mahbub ul qulub» falsafiy, axloqiy, ta'limiy asardir. Unda Navoiy XV asrdagi ijtimoiy tabaqa va guruhlarini tasnif va ta'rif qiladi. Asar Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Nosir Xisravning «Saodatnoma», «Ro'shnoyinoma», Sa'diyning «Guliston» va «Bo'ston», Jomiyning «Bahoriston» asarlari kabi o'ziga xos nasihatnomadir. Asar uch qismga bo'linadi:

«Avvalgi qism - xaloyiq ahvoli va af'oli va aqvolining kayfiyati» - xaloyiqning ahvoli va fe'l-atvori hamda so'zlarining kayfiyati.

«Ikkinchi qism-hamida af'ol va zamima xisol xosiyatida» - yaxshi qiliqlar va yomon xislatlar xususiyati.

«Uchinchi qism - hamida natijasi va zamima xisol xosiyatida» - yaxshilikning natijasi va yomon xislatlarning oqibati.

Asarning birinchi qismi turli ijtimoiy guruh va tabaqalarning tasnifi va ta'rifiga bao'ishlangan. 40 fasldan iborat. Birinchi fasl «Odil podshohlar haqida». Shoir adolatli podshohni quyosh, bahor yomo'iridek qora tuproqqa gullar ochadigan, kambao'al va bechora odamlar rohatda, zolim amaldorlar qo'rquv va, o'o'ri va qaroqchilardan xalq omonda, ayollar tinmaydi, kampirlar duoda, olimlar uni ta'riflab risolalar bitadi, shoirlar uning go'zal sifatlarini maqtab qasidalar yozadi, xonandalar uni kuylashadi.

Navoiy «zolim, johil, fosiq podshohlar to'g'risida» /4 faslda/ ham mulohaza yuritadi. Adolatli shoh yoruo' ko'zgu, yoruo' tong bo'lsa, zolim podshoh qorong'u kecha. Nohaqlik qon to'kishlik unga hunar, kimki joni bor, undan qo'rqr.

«O'ldurmoq uchun jon bermoq uning shiori, elning molu joniga qasd qilmoq uning shikoridir».

Navoiy bu fasllarda, ya'ni birinchi qismda yana beklar, noyiblar, vazirlar, diyonatsiz sadrlar, maqtanchoqlar, yasovul, lashkar, qora cherik, shayxulislom, qozilar, muftilar, mudarrislar, tabiblar, kotiblar, maktab ahli, ashulachi va cholg'uchilar, qissa to'quvchilar, nasihatgo'y va va'zxonlar, munajjimlar, savdogarlar, mirshablar, hunarmandlar, dehqonchilik to'g'risida, bezori va razillar, o'arib va bechoralar, shilqim gadolar, qushchi va ovchilar, uylanish va xotinlar to'g'risida, riyokor shayxlar va boshqalar haqida to'xtalib o'tadi. Navoiy «Nazm gulistonining xushovoz qushlari /Shoirilar/ to'g'risida alohida hurmat bilan yozadi.» Ular bir necha guruhdir. Birinchi guruhi- ilohiy ma'rifat xazinasini javohirlari bilan boyigan va xalqning ta'rifiga ehtiyoj sezmagani... Mana shu aziz va sharofatli zotlar guruhining eng ulug' peshvosi va eng birinchisi.. hazrat Alidirlarkim... U jumladan: forsiy ibora bilan sirlar javharini tizuvchi shayx Fariduddin Attor, «Masnaviy»ni yozuvchi, yaqinlik dengizining suvchisi Mavlono Jaloliddin Rumiylardir. Bularning she'r yozishdan maqsadi ilohiy sirlarni bayon qilmoq va cheksiz ma'rifat tarqatmoqdir.

Yana bir guruh shoirlar borkim, ular haqiqat sirlariga majoz sirlarini aralashtirib, o'z fikrlarini shu uslubda ifoda etibdurilar. Chunonchi, ma'no ahli so'z pardozechisi Sa'diy Sheroziy, Amir Xisrav Dehlaviy, Shayx Sanoiy, Shayx Avhadiddin, Xoja Shamsiddin Muhammad Hofiz.

Yana bulardan boshqa bir guruh bo'lib, ularning ko'pchilik asarlari majoziy ma'nodadir. Ulardan Kamol Isfaxoniy, Xoqoniy, Shirvoniy, Xoju Kirmoniy, Xoja Kamol, Anvari, Salmon Sovajiy, Nosir Buxoriy, Kotibiy Nishopuriy... («MQ», 26-27-betlar)

«Maktab ahli to'g'risida» faslida Navoiy maktabdori domlalariga baho beradi. Ularning o'ir ishini ta'kidlaydi. «Ularning ishi odam tugul, hatto devning ham qo'lidan kelmaydi», - deydi. Shoirning hammamiz yod olgan ushbu mashhur bayti ham Shu qismda keltirilgan:

Haq yo'lida kim sanga bir harf o'qutmish ranj ila,

Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila.

Asardagi «Uylanish va xotinlar haqida»gi fasl ham e'tiborlidir. Unda uylanish, oila va ayollarning o'rni borasida gap boradi. «Yaxshi xotin - oilaning davlati va baxti. Uyning oroyishi undan, uy egasining xotirjam va osoyishtaligi undan. Husnli bo'lsa - ko'ngil yozio'i, xushmuomala bo'lsa - jon ozio'idir. Xotin yomon bo'lsa, tili achchiq, behayo, dilozor bo'lsa, oilada ko'ngilsizliklar bo'lishini ta'kidlaydi.

«Mahbub ul qulub»ning ikkinchi qismi asosan ahloqiy masalalarga baho'ishlangan. 10 bobdan iborat bu qismda yaxshi fazilat va yomon xislatlar tahlil etiladi. Shoir «Tavba», «Qanoat», «Sabr», «Ta'voze va odob», «Ishq» to'g'risida mulohazalar yuritadi.

Shoir nazarida, «Tavba-gunohkor bandaning ko'ngil ko'zgusini gunoh zangidan tozalaydi. Tavba-baxtsizlik yo'lining oxiri va to'g'rilik yo'lining boshlanishidir... qabih ishlar, sharmandalik va rasvogarchilik tufayli xijolatga

qolishdan ogoh bo‘lmoqdir... Tavba-haqdan najot tilash vaqti kelganidir, bandaning nafsga tobe’ bo‘lishini tark etganidir.»

Qanoat masalasida ham Navoiy e’tiborli mulohazalar bayon etadi. «qanoat bir chashmadirki, olgan bilan uning suvi qurimaydi. Qanoat bir cho‘qqiki, unga chiqsang do‘st-dushmanga muhtojlikdan xalos bo‘lasan. Qanoat ekindir, uruo‘i boylik, daraxtdir-mevasi muhtojisizlik... Shoir ushbu bobda tavbaning ahamiyati, tamagirlikning yomon oqibatlari haqida fikrlar bildiradi.

O‘zbek mumtoz adabiyotida sabr haqida ham ko‘p gapiriladi. Uning foydasi, inson hayotidagi ahamiyati haqida anchagina yozilgan. Navoiy ham «Mahbub ul qulub»ning ikkinchi qismida sabrga alohida o‘rin bergan. «Sabr-achchiq, ammo foyda beruvchi, u - qattiq, ammo ziyon-zahmatni daf etuvchi. Sabr shodliklar kalitidir. Sabr - ulovdir - sekin yuradigan, ammo manzilga eltuvchidir. Sabr tuyadir-oo‘ir qadam, lekin bekatga olib boruvchidir. Sabr-nasihatgo‘y, tabib...»

Shoir sabr haqida gapirar ekan, o‘z fikrlarining dalili sifatida bir hikoyat keltiradi. Unda aytilishicha, bir yigit go‘zal qizga oshiq bo‘ladi. Yigit tuhmat bilan zindonga tushadi. Uni urib azoblaydilar. Gunohni bo‘yniga olishni so‘raydilar. U iqror bo‘lmaydi. Kaltak zarbidan badani go‘shlari titilib ketadi. Atrof lolazor /qon/ bo‘ladi. Majbur bo‘lib uni qo‘yib yuboradilar. Uning oo‘zida maydalangan tanga parchalari chiqadi. Odamlar buning sababini so‘raganlarida, odamlar orasida o‘sha qiz borligini ko‘rgani, unga azob berayotganlarida tangani oo‘ziga solib oladi, ma’shuqasi oldida o‘zini tutganini aytib beradi. Qiz uning yoniga kelib shirin so‘zlar aytadi. Yigit uchun bu katta baxt edi. Navoiy bu asarida ishq haqida ham mulohazalar yuritadi. Ishqni uchga ajratib tavsiflaydi. Birinchi ishq avom ishq. Bu ishq keng tarqalgan bo‘lib, uning oliy martabasi sha’riy nikohdir. Ikkinchi qism - alohida fazilat egalariga xos ishq bo‘lib, bu xos ishqqa mansub shaxslar pok ko‘zni pok niyat bilan yuzga soladilar va pok ko‘ngil u pok yuzning shavqi-zavqi bilan beqaror bo‘ladi.

Shu o‘rinda yana bir hikoyat keltiriladi. Majnun va Laylining ishq, Majnunning ishq azobida jon qolmagan vujudiga Laylining xati tumor va duo o‘rnini bosib Majnunni qayta hayotga qaytargani aytiladi.

Uchinchi qism - siddiqlar - haqgo‘ylar ishq bo‘lib, ular Haqining jamolini ochiq ko‘rish umidi bilan yashaydilar. «Mahbub ul qulub»ning uchinchi qismi «Turli foydali maslahatlar va maqollar» deb nomlanadi. Har xil foydali pandlar hamda hikmatlarni o‘z ichi ga oladi. Unda odam va odamiylik, chin insoniy fazilatlar to‘g‘risida xalq tajriba va bilimining qaymoo‘i sifatida yig‘ilgan fikrlar, shuningdek, Navoiyning hayoti davomida to‘plangan xulosalari keltirilgandir. Shoir o‘z fikrlarini «Tanbeh» sarlavhasi ostida beradi. Nafs qoralanadi. Bir «Tanbeh»da Shunday deyiladi: «Kamtar odamlar ko‘p gapirishdan qochadilar, ular ko‘p eshitmoqni istaydilar va yoqtiradilar. Eshitmoq kishini boyitadi, ko‘p gapirmoq sayozlatadi. Ko‘p gapirgan - ko‘p yanglishadi. Ko‘p egan - ko‘p yiqiladi. Tan kasalining asosi-ko‘p emakdir, qalb kasalining sababi ko‘p demakdir...»

Takabburlik, ehson foydasi, saxovat va himmat, muruvvat, vafo, hilm-muloyim tabiatlik, ilm, tilga e’tibor, yolo‘onchi, nodonlar, sabr, qanoat, tama, may ichish, so‘z odobi, qarilik, safar qilish foydasi va boshqalar haqida o‘ziga xos tanbehlar beriladi.

Bir tanbehda shunday yoziladi: Oz gapirmoq - hikmatga sabab, oz yemoq soo'likka sabab . Oo'ziga kelganini demoq-nodonning ishi va oldiga kelgani yemoq - hayvonning ishi.

Bayt:

Ko'p demak birla bo'lmagil nodon,

Ko'p Yemak birla bo'lmagil hayvon.

Navoiy xalq oo'zaki ijodini yaxshi biladi. Asarlarida undan keng foydalandi. «Mahbub ul qulub»da ham xalq maqollaridan keng foydalangan. O'zi ham shu ruhda hikmatli so'zlar yaratdi. Ularning ko'pchiligi maqolga aylanib ketgan. Asardagi «Ko'p degan ko'p Yengilur, ko'p Yegan ko'p yiqilur», «Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vafo yo'q», «Tilga ixtiYorsiz, elga e'tiborsiz», «Chin so'z mo''tabar, yaxshi so'z muxtasar», «o't ishi qovurmoq va el ishi sovurmoq» kabilar shular jumlasidandir.

«Mahbub ul qulub»da turli badiiy vositalar, she'riy parchalar, kichik hikoyalar, maqol va hikmatli so'zlar keng ishlatilgan. Asarda oo'zaki ijodiga xos saj' qo'llanilgan.

Professor A.Hayitmetov «Chinakam bezak» nomli maqolasida shunday yozadi: «Alisher Navoiyning «Hayrat ul abror», «Nazmul-javohir», «Mahbub ul qulub» asarlarining har biri bir «Odobnoma», har biri bir hilm va hayo bo'stonidir. Til va adabiyot darslarida, tarbiya soatlarida o'qituvchilarimiz, tarbiyachilarimiz ulardan to'liq foydalanishlari maqsadga muvofiqdir.» (A.Hayitmetov. Adabiy merosimiz ufqlari. T., 1997. 225-bet). Biz ham olimimizning ushbu fikrlarini to'la quvvatlaymiz.

5-mavzu: ALISHER NAVOIYNING ILMIY MEROSI

REJA:

1. Kirish. Navoiy - adabiyotshunos.
2. «Majolis un-nafois». Asarda adabiy hayot, tarjimai hol xarakteridagi ma'lumotlar.
3. «Mezonul-avzon»da aruzga doir ma'lumotlar.
4. Xulosa

Navoiy ko'p qirrali san'atkor. U Shoir sifatida qanchalik shuhrat topgan bo'lsa, davlat arbobi, tilshunos va adabiyotshunos sifatida ham shunchalik mashhur va taniqlidir. Navoiy so'z san'atining turli masalalariga doir fikrlari bilan ham, adabiy yodgorliklari va zamondoshlari asarlariga doir mulohazalari bilan ham badiiy adabiyotning ravnaqi uchun xalqqa xizmat qilishi uchun harakat qiladi.

Alisher Navoiy adabiyotshunoslikka doir uch asar yaratdi. Bular: «Majolis un-nafois», «Mezon ul-avzon» va «Mufradot». XV asr adabiy hayotining ma'lum bir ko'zgusi bo'lgan «Majolis un-nafois»da Navoiy 450 dan ko'proq shoirning hayoti va ijodi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Aniq misollar asosida shoirlar asarlaridagi yutuq va kamchiliklarini ko'rsatib beradi. «Mezon ul-avzon» esa adabiyot nazariyasiga oid asar bo'lib, unda Navoiy aruz vazni haqida bahs yuritib, aruz nazariyasini boyitdi va rivojlantirdi. «Mufradot» /ikkinchi nomi «Risolayi muammo»/ muammo janriga bao'ishlangan asar bo'lib, bu asarida Navoiy muammo janrining xususiyatlari va qoidalarini yoritdi. Navoiy zamonida muammo janri keng tarqalgan bo'lsada, asosan, fors tilida yozilar edi. Navoiy o'zbek tilida muammo yozgan ilk o'zbek shoirlaridan bo'ldi. «Xazoyin ul-maoniy»ga uning 52 muammosi kiritilgan. Fors tilidagi muammolarini esa 500 ta chamalaydilar. Shoir muammoni tuzish va yechish qoidalariga bao'ishlangan ushbu asarini forscha yozdi.

Navoiy ko'plab yosh shoirlarning, san'at ahlining homiysi, ustози edi. U badiiy adabiyotga talabchanlik bilan munosabatda bo'ldi. Shoir qalam ahllari bilan turli suhbat va munozaralar uyushtirar, ularning asarlaridagi yutuq va kamchiliklarni ko'rsatar edi. Navoiy ko'pgina asarlarida adabiyot va hayot,

adabiyot va til, shakl va mazmun, adabiy an'analar, yozma adabiyot va xalq oo'zaki ijodi, adabiy janrlar va boshqalar haqida mulohaza yuritadi, so'z san'atkorlari haqida bahs etadi. Navoiy badiiy adabiyotning inson hayotidagi, ma'naviyatidagi ahamiyatini teran anglaydi. Uningcha, badiiy adabiyot kitobxonlarning ongi, hissi va didiga ijobiy ta'sir qilishi kerak. Navoiy xudbin, didsiz va qobiliyatsiz shoirlarni, maqtanchoq, ma'nisiz nozimlarni qattiq tanqid qiladi. «Hayrat ul-abror»da shunday shoirlar haqida yozadi:

Turfa bukim, she'r qo'yub otini,
Yetkurubon ko'kka mubohotini.
Turfaroq ulkim, tonirimni bilib,
Haqdan uyalmay, manga zohir qilib
Vahki manga jilvagar aylar choo'i,
Istabon ehson doo'i, tahsin doo'i...

Navoiy badiiy ijodda mazmun va shaklga alohida e'tiborni qaratdi. Navoiy o'z davridan kelib chiqqan holda nazmni nasrdan yuqori qo'yar, she'riy shaklga katta ahamiyat beradi. She'r mazmuni bilan ham, shakli bilan ham go'zal bo'lishi kerak, deydi Navoiy:

Nazmda ham asl anga ma'ni durur,
Bo'lsun aning surati har ne durur.
Nazmki ma'ni anga marg'ub emas,
Ahli maoniy qoshida xub emas.
Nazmki ham surat erur xush anga,
Zimnida ma'ni doo'i dilkash anga.

Navoiy xalqning ma'naviy boyliklariga, xalq oo'zaki ijodiga katta e'tibor beradi. Xalq oo'zaki ijodi duru gavharlarga to'la poyonsiz va tubsiz bir dengizdir:

...Ki bu bahr ichrakim poyon anga yo'q,
Etishmak qa'riga imkon anga yo'q.
Etishgan el necha olo'on ermish,
Ne oliy qadr durlar qolo'on ermish...

Navoiy turli adabiy janrlarni ta'rif va tavsif etadi. O'azal, qit'a, ruboiy, tuyuq, dostonchilikka alohida e'tibor beradi.

Navoiy «Majolis un-nafois» tazkirasini birinchi marta 1491 yilda tuzdi. U asarga juda ko'p yangilik va yuzdan ziyod shoirlar, adabiy dalillar, she'riy parchalar kiritib, 1497-1498 yillarda qaytadan yaratdi.

«Majolis un-nafois» o'zbek tazkirachiligiga asos bo'ldi. Ma'lumki, bungacha Davlatshoh Samarqandiy «Tazkirat ush-Shuaro»ni, Jomiy «Bahoriston»ning 7-ravzasini yaratgan edilar. Mavjud tazkiralarda fors-tojik adabiyoti namoyondalari haqida fikr yuritilar edi. Navoiygacha turkiy tilda asarlar yozgan shoirlar nomlari zikr etilgan tazkiralarda zarur edi. «Majolis un-nafois» bu talabni amalga oshirdi. Asarning muqaddimasida Navoiy shunday yozadi: «...chun bu maqsudga etildi, oni sekkiz qism etildi va har qismi bir majlisga mavsum bo'ldi va majmuiga «Majolis un-nafois» ot qo'yildi».

«Majolis un-nafois» /«Go'zal majlislar»/da shoirlar xronologiyasiga /I,II,III/, hududiga /IV/, kasb-kori va mansabiga /V, VI, VII, VIII/ qarab sakkiz majlisga-

bobga taqsimlangan. «Asarda 459 shoir: I majlisda -46, II majlisda -91, III majlisda - 175, IV majlisda -72, V majlisda -21, VI majlisda -31, VII majlisda -22 shoir va VIII majlisda Husayn Boyqaro zikr etilgan.

An'anaga ko'ra, Navoiy «Majolis un-nafois»ni «Tabarruk qilmoq uchun» shayxlardan «Xoja Qosim Anvor zikri bilan» boshlaganini ta'kidlaydi.

Navoiy o'z asarida XV asrdagi adabiy hayot manzarasini tasvirlaydi. Shu davrdagi barcha shoirlarni o'z tazkirasida aks ettirishga harakat qiladi. Endigina kirib kelayotgan shoirlarga ham e'tibor beradi. «Mavlono Sifotiy - emdi paydo bo'lo'onlardandir, faqir hanuz ko'rmaydurmen, ammo she'rin eshitibmen».

«Majolis un-nafois» XV asrda ko'plab kishilar she'riyat bilan shug'ullanganligini ko'rsatadi. Kosiblar, hunarmandlar, ustalar, naqqoshlar, sozandalar, hofizlar, olimlar, shohlar, turli amaldorlar ham she'riyat bilan shug'ullanganlar. Asardagi dehqonlar orasidan chiqqan shoirlar qayd etilmagan. Bediliy va Mehri Hirotiy kabi ayollar ijod qilgani haqidagi ma'lumotlar mavjud. Muhtoj /Muflisiy/, shohlar ta'qibiga uchragan /Shoh Badaxshon, o'o'li Shoir La'liy, Mavlono Husayn Xorazmiy, Mavlono Jannatiy kabilar/ Shoirlar haqida ham ma'lumot beriladi. Navoiy XV asrda xamsachilik an'alarini davom ettirgan Mavlono Ashraf, Ali Ohiy, Mavlono Kotibiy, Mavlono Faseh Rumiy, Xoja Hasan Xizrshoh, Xoja Imod kabilar haqida ham ma'lumot beradi. «Majolis un-nafois»da shoirlarning hayoti va ijodiga doir qimmatli ma'lumotlar ham berilgan. Muallif Qosim Anvor, Pahlavon Muhammad, Mavlono Kotibiy, Lutfiy, Atoyi, Husayn Xorazmiy kabilar haqida kengroq ma'lumotlar beradi. Mavlono Lutfiy haqida Shunday yozadi: «Mavlono Lutfiy - o'z zamonining malikul-kalomi erdi, forsi va turkida naziri yo'q erdi, ammo turkida shuhrati ko'prak erdi va turkcha devoni mashhurdir va mutaazziruljavob matla'lari bor, ul jumladin biri budurkim:

Nozuklik ichra belicha yo'q tori gisuyi,

O'z haddini bilib, belidin o'lturur quyi.

Yana biri budurkim:

Sayd etti dilbarim meni oshufta sochdin:

Soldi kamand bo'ynima ikki qulochdin.

Va Mavlolononing «Zafarnoma» tarjimasida o'n ming baytdin ortiqroq masnaviysi bor, bayozga yozmagan uchun shuhrat tutmadi va lekin forsida qasidago'y ustodlardin ko'pining mushkul she'rlariga javob aytibdur va yaxshi aytibdur. To'qson to'qqiz yashadi. Mavlolononing qabri shahr navohisida Dehi Kanordakim, o'z maskani erdi, andadur». «Majolis un-nafois»da Navoiyning o'z hayoti va faoliyati haqida ham qimmatli ma'lumotlar bor. U orqali biz Navoiyning 3-4 yoshlarida Qosim Anvorning she'rlarini yod olganini, 10-12 yoshlarida keksa shoir Mir Shohiy bilan xat yozishganini, Taftda Ali Yazdiy bilan uchrashgani, Darvesh Mansurdan aruz o'rgangani, Xoja Yusuf Burhondan musiqadan ta'lim olgani, Fazlluloh Abu Laysdan Samarqandda ikki yil saboq tinglagani, Mashhadda Hasan Ardasher bilan do'stlashgani, too'alari Qobuliy va O'aribiylar, ularning Abusaid tomonidan qatl etilgani kabilarini bilib olamiz.

Asarning 8-majlisi Husayn Boyqaroga bao'ishlangan. U shoir ham edi. Navoiy unga yuqori baho beradi. «Majolis un-nafois»ning ta'sirida keyingi asrlarda ham qator tazkiralar yaratildi. Malehoning «Muzakkir ul-ashob»

/«Suhbatdoshlar zikri»/, Hasan Nisoriyning «Muzakkir ul-ahbob» /«Do'stlarning tuhfası»/ Vozihning «Tuhfat ul-ahbob» /«Do'stlarning tuhfası»/, Fazuliyning «Majmuat ush-shuaro» asarlari shular jumlasidandir.

«Mezon ul-avzon» adabiyotshunoslikka doir qimmatli asardir. U she'r tuzilishi, o'zbek mumtoz she'riyatining asosiy vazni bo'lgan aruzga bao'ishlangan. Aruzga oid anchagina asarlar yaratilgan. Xalil ibn Ahmad birinchi asar yozdi. Aruz nazariyasini ishlab chiqdi. Shams qaysning «Al mu'jam», Rashidaddin Vatvotning «Hadoyiq us-sehr» /«Sehr boo'lari»/, Nasriddin Tusiyning «Me'yor ul-ash'or» /«She'rlar me'Yori»/, Salmon Sovajiy, Darvesh Mansur, Jomiylar ham aruzga oid risolalar yozdilar.

“Mezon ul-avzon»ni Navoiy umrining oxirida yaratgan. I.Sultonov asarning nusxalarini choo'ishtirish asosida ilmiy-tanqidiy matnini ishlab chiqdi.

6- M A V Z U: NAVOIY LIRIKASI

Reja:

1. Navoiy-lirik shoir.
2. «Xazoyinul-maoniy», uning tuzilishi va tarkibi haqida.
3. Navoiyning «Xazoyinul-maoniy»ga kirmay qolgan she'rlari.
4. Navoiyning ilk devonlari.
5. Navoiy lirikasining mavzulari. Shoir she'riyatidagi obrazlar.
6. Navoiyning poetik mahorati.
7. Xulosa

A D A B I Y O T L A R:

Darsliklar.

A.Navoiy. “Mukammal asarlar to'plami”. T.,1987-97 y.

M. Shayxzoda. Asarlar. 6-tomlik, 4-tom. T. ,1972.

A.Navoiy. “Qaro ko'zim”. T. ,1988.

A.Navoiy. “Topmadim”. T. ,1988.

A.Hayitmetov. “Navoiy lirikasi”. T. ,1961.

A.Hayitmetov. “Navoiyxonlik suhbatlari”. T. ,1993.

A.Hayitmetov. “Temuriylar davri o'zbek adabiyoti”. T.,1996.

A.Hayitmetov. “Adabiy merosimiz ufqlari”. T. ,1997.

N.Komilov. “Tasavvuf”. 1-kitob. T. ,1996.

A.Rustamov. “Navoiyning badiiy mahorati”. T. ,1997.

Yo.Is'hoqov. "Navoiyning ilk lirikasi". T., 1965.

Yo.Is'hoqov. "Navoiy poetikasi". T., 1980.

O.Nosirov. "O'zbek adabiyotida g'azal". T., 1972.

Navoiy va ijod saboqlari. T., 1981.

I.Haqqul. "Tasavvuf va she'riyat". T., 1991.

I.Haqqul. "Kamol et kasbkim". T., 1991.

I.Haqqul. "G'azal gulshani". T., 1991.

I.Haqqul. "Zanjirband sher qoshida". T., 1989.

I.Haqqul. "O'zbek adabiyotida ruboiy". T., 1981.

S.Olim. "Naqshband va Navoiy". T., 1996.

S.Olim. "Ishq, oshiq va ma'shuq". T., 1992

N.Jumaxo'ja. "Asrlar silsilasidagi satrlar". T., 1996.

O'quv materiali

1. Navoiy-lirik shoir.

Alisher Navoiy serqirra ijodkor. Adabiyotimiz tarixida u ko'proq shoir sifatida mashhur. Navoiy juda erta yoshdan boshlab, to umrining oxirigacha she'riyat bilan oshno bo'ladi. She'r yodlash, she'r yozish hayoti mazmuniga aylandi. Navoiy Shoir sifatida Sharq adabiyotini mukammal bildi, o'rgandi. Nizomiy Ganjaviy, Xisrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy, A.Jomiy, Sa'diy, Lutfiy va boshqalarni o'ziga ustoz deb biladi. Professor A.Hayitmetov Navoiy she'riyati, uning ijodkor sifatida shakllanishini shunday izohlaydi: «Navoiy lirikasi ungacha bu sohada fors-tojik va o'zbek tillarida she'r yozib katta muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritgan o'zbek, fors-tojik Shoirlarining ijodi zaminida vujudga keldi» (A.Hayitmetov. Navoiy lirikasi.T., 1961.22 bet.) Manbalarda qayd etilishicha u maktab yoshidan boshlab she'r yoza boshladi. 1465-66 yillar orasida kitobxonlar tomonidan she'rlari jamlanib devon tuziladi. 1465-1466 yillarda tuzilgan ilk «Devoni Navoiy» mashhur xattot Sulton Ali Mashhadiy tomonidan tayyorlangan. Unda 1466 yildan ilgari yozilgan she'rlari kiritilgan. Devonda 391 g'azal, 41 ruboiy va bir mustazod bor. Hayotiy ishqni kuylaydi. Diniy fikrlarni bildiradi. SHohlik va darveshlik haqida gapiradi. Davr muammolari haqida bahs yuritadi.

(I.Sulton. Navoiyning qalb daftari. 3 -tom. T., 1973. 177-185 -betlar). 1470-76 yillar o'zining ilk devoni «Badoeul-bidoya»ni tuzdi.

Dahr bog'ida bo'lib komim ravo,
Komronlar topti nazmimdin navo.

Shu bayt asosida «Navoiy» taxallusi «Baxtni kuylovchi» ma'nosida olgani aytiladi.(82-bet).

Bu devondan Shoirning 842 ta she'rlari joy olgan. Ulardan 585 tasi g'azal, 3 ta tarjiband, 4 ta muxammas, 2 ta musaddas, 3 ta mustazod, 49 ta qit'a, 78 ta ruboiy, 10 ta chiston, 52 muammo, 10 ta tuyuq, 46 ta fard.

1476-84 yillar orasida 2-devoni «Navodirun-nihoya»ni (Behad nodirliklar) tuzdi.

Prof. A.Abdug'afurov e'tiroficha, birinchi rasmiy devon 1478-79 yillarda tuzilgan.

2. «Xazoyinul-maoniy», uning tuzilishi va tarkibi haqida

Ikkinchi rasmiy devon, «Navodir un-nihoya»sini esa «Xamsa»ni tugatishi hamonoq - 1485 yilda tartibga keltirgan. Unda 693 ta she'r o'rin olgan. Bular 628 ta g'azal, 3 ta mustazod, 3 ta tarjiband, 5 qit'a, 46 ta ruboiy, 1 ta lug'z, 6 ta muammo va 1 ta tuyuqdan iborat. Navoiyning bu devonlari keyinchalik «Xazoyinul maoniy» («Chor devon»)ni tuzishga sabab bo'ladi. Ushbu devonning umumiy hajmi 45 ming misraga yaqindir.

Prof: A.Abdug'afurovning «Xazoyin ul-maoniy» dan chetda qolgan g'azallar» maqolasida Shunday fikrlar mavjud: H.Sulaymonov fikricha, «Xazoyinul-maoniy» 1498 yilda hozirgi tugal holiga kelgan. Prof. A.Abdug'afurov Shunday savol qo'yadi: qit'a, ruboiy va boshqa turlardagi asarlar qayerda?

a) «Xazoyinul-maoniy» majmuasi tuzilishidan avval yozilgan va qandaydir sabab-mulohazalar bilan devonlarning birortasiga ham kirmay qolgan she'rlar mavjudligi va

b) «Xazoyinul-maoniy» tuzish ishlariga so'nggi nuqta qo'yilganidan keyin ham lirik turlarda she'rlar bitilgani Shubhasiz ekanligi, bu yangi yozilganlarni esa devonlarga kiritish imkoni bo'lmaganligi tadqiqotchilarni izlashishga da'vat etishi

kerak. (Navoiyning ijod olami. Maqolalar to'plami.T.,2001.107-bet.) Prof. F.Sulaymonova «Ayyomi visol o'ldi yana» (T., 1995) ismi ostida Navoiyning «Xazoyinul-maoniy»siga kirmay qolgan o'nlab g'azallarini alohida kitob shaklida e'lon qildi. Ishonch bilan aytish mumkinki, «Xazoyinul-maoniy»ga kirmay qolgan, majmua tuzilgandan keyin ham lirik turlarda ancha-muncha she'rlar yaratgan.

«Muhokamat ul-lug'atayn»da «hoy-hoy» iborasi haqida so'z ochib, dalil uchun o'z ijodiga murojaat qiladi: Navoiy, ul gul uchun hoy-hoy yig'lama ko'p

Ki, «hay» deguncha ne gulbun, ne g'uncha, ne gul bor!

Bu g'azali noma'lum. Quyidagi uch matla' bilan boshlanuvchi g'azallarini biz «Xazoyinul-maoniy» tarkibidagi devonlarda topa olmadik:

1. Desam: «Orazu zulfung ul-o'tdur, tutundur-bu!»

Der: «Ondin-senga kuymak, bu birdin qaro qayg'u».

2. Chehradin burqa' ochib, o'tqa kuydurdung meni,

Chun kul o'ldi paykarim-ko'kka sovurding meni.

3. Ishqing meni tunu kun majnunu zor aylamish

Ko'nglumni zoru hazin jismim nizor aylamish.

Ulug' Shoirning hali bizga noma'lum ancha-muncha g'azallari mavjudligini isbotlovchi yana bir misolni Hasan Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» tazkirasida ham uchratamiz. Nisoriy bilan bo'lib o'tgan adabiy suhbatini xotirlab, faqir alarning bu muborak maqta'larini o'qidim: «Ey Navoiy, sen kimu mehrobu masjid istamak? Qaydakim, xo'blar ayog'in qo'ysa-sen boshingni qo'y. Bobur aruzga doir fikrlarini asoslash uchun Navoiydan misollar keltiradi. Quyidagi bayt bilan boshlanuvchi g'azalni biz «Xazoyin ul-maoniy»da uchrata olmadik:

Kimniki, Yor aylading-bo'ldi giriftoring sening

Rashkdin, voh deya olmasman: «Xudo Yoring sening!»

Shoir merosining e'tiborli manbalaridan biri XV-XVIII asarlarda ulug' shoir asarlari uchun tuzilgan lug'atlardir.

XV asr o'rtalarida Toile' Imoniyning o'zbekcha-forsiy «Badoye' ul-lug'at» asari, XVI asrda yaratilgan va birinchi izohli so'zi bo'yicha «Abushqa» nomida

atalgan lug'at hamda 1760 yilda olim Mirzo Muhammad Mahdixon qalamiga mansub «Sangloh» izohli lug'ati ahamiyatlidir. «Sangloh»da xuddi «Abushqa»da bo'lganidek Navoiyning 28 asaridan misollar jalb etilgan. Ba'zi misollar «Xazoyinul-maoniy» uchramaydi.

A.Navoiyning keyingi taxmislarini ham e'tiborga olish kerak. Xiromiy, Ogahiy, Bayoniylar muxammaslari, Uvaysiy taxmisleri ayrimlari «X.M.»da uchramaydigan g'azallarga bog'langan. Roqim devonida, Yusuf Saryomiy ham «X.M.»da uchramaydigan ikki g'azalni Navoiy asari sifatida taqdim etadi.

3. Navoiyning «Xazoyinul-maoniy»ga kirmay qolgan she'rlari.

«Navoiy» taxallusli 20 ga yaqin ijodkor bo'lgan, ammo ularning birortasi ham «Amir Navoiy» bo'lmagan.

Prof. A.Hayitmetov «Rasmiy devonlarga kirmagan she'rlar» nomi ostida («Navoiy va ijod saboqlari». To'plam. T., 1981) ushbu fikrlarni bayon etadi:

3. Shoirning ilmiy-filologik, tarixiy va nasriy asarlari tarkibidagi she'rlari.

4. Shoirning boshqa mualliflar asarlarida eslatilgan va o'sha manbalar orqali bizga ma'lum bo'lgan she'rlari.

«Tarixi mulki ajam»da 50 dan ortiq masnaviy uslubida to'rtlik shaklida yoritilgan she'r bor. «Vaqfiya»da 6 masnaviydan tashqari 15 ruboiy bor. «Munshaot»da 56, «Mahbubul-qulub»da 10, «Majolisun nafois»da 16 ruboiysi bor. Shoirning nasriy va ilmiy-filologik asarlarida hammasi bo'lib faqat o'zbek tilida 100 dan ortiq ruboiysi bor. «Mahbubul-qulub»da ruboiydan tashqari II qit'a, 12 masnaviy, 68 mustaqil bayt, 4 nazm bor.

4. Navoiyning ilk devonlari

Navoiy 1491 yilda to'rt devonining birinchi redaksiyasini uzil-kesil tuzib yakunlagan. 1495 yilga kelib, yangi yozilgan she'rlarini qo'shib, to'rt devonni to'ldirgan hamda uni «Xazoyinul-maoniy» nomida majmuaga biriktirib, Husayn Boyqaroga va saroyga topshirgan. 1498 yilda H.Boyqaroga bag'ishlangan uchinchi redaksiyasi vujudga kelgan. Navoiy she'riyatining asosiy qismini g'azallar tashkil

qiladi. Olimlarimizning qayd etishicha, «Xazoyinul maoniy»ga kirgan sheʼrlarining asosini gʻazallar tashkil qiladi. «Gʻazalchilikdagi bu davr oʻzbek adabiyotining haqiqiy boshlangʻich davri, koʻtarilish davri edi». Navoiy gʻazallarida Sharq adabiyoti anʼanalaridan ijodiy foydalanadi, oʻzi ham gʻazalchilikda yangicha oʻzgarish kashf etadi. Navoiy lirikasi u yashab ijod etgan tarixiy davr va sharoit bilan chambarchas bogʻliq.

Olimlarimizning taʼkidlashicha, oʻzbek adabiyotida Rabgʻuziy, Xorazmiy va boshqa yirik shaxslar gʻazallarini Navoiy taraqqiy ettirdi. A.Hayitmetov taʼkidlashicha, Navoiy sheʼriyatining asosiy motivlarini ishq mavzusi va ishqning asosi boʻlgan hijron tashkil etadi. Bu narsa mumtoz adabiyotimizda anʼanaviydir. Chunki qaysi bir Shoir asarlariga nazar solmaylik, unda insoniy, ilohiy ishq, majoziy va ishq ilohiy asosiy oʻrin egallaganining shohidi boʻlamiz. Zukko shoir M.Shayxzoda ishq haqida quyidagi fikrlarni bildiradiki, bu fikrlar Navoiy kuylagan ishqqa ham xosdir: «Ishq olami ulugʻ bir olamdir. Bu murakkab bir tuygʻu, rangorang bir gulistondir. Shuning uchun ham shoirning ichki kechinmalarini muhabbatning lugʻat kitobi desa boʻladi». Navoiy sheʼriyatidagi hayotiy voqealar, ulardan olingan taassurotlar, qahramonning lirik kechinmalari, his-tuygʻulrini ifoda etadi. Navoiy yilning toʻrt fasliga qiyos qilib umrini toʻrt bosqichga: yoshlik, yigitlik, oʻrta yoshlik va keksalikka boʻladi. Hamda bu bosqichlarning chegarasini belgilaydi: tufuliyat (yoshlik) 7-8 yoshdan 20 yoshgacha, shabob (yigitlik) - 20 yoshdan 35 yoshgacha, kuhuliyat (oʻrta yoshlik) - 35 yoshdan 45 yoshgacha va keksalik 45 yoshdan 60 yoshgacha.

Professor H.Sulaymonovning Navoiy lirikasi asosida olib borgan tekshirishlari «Xazoyinul-maoniy» devonlarida belgilangan yoshlar nisbiy ekanligi, Shoir hayotining turli davrlarida yaratgan sheʼrlarini devonlarga qatʼiy bir xronologiya asosida emas, balki aralash holda taqsim qilinganini koʻrsatadi.

Toʻrttala devonning hajmi bir-biridan katta farq qilmaydi. Birinchi devonda - 840 sheʼr (11437 misra). Ikkinchi devonda - 769 sheʼr (10847 misra), 3-da 740 sheʼr (10840 misra), toʻrtinchi devonda -793 sheʼr (11776 misra), Bularni professor A.Abdugʻafurov shunday tahlil etadi.

«Xazoyin ul-maoniy» majmuasining bu birinchi devonini Navoiyning o'zi «Tufuliyat bahori g'unchasi», deb baholaydi. Yoshlik bosqichini esa shoir quyidagicha izohlaydi: «Tufuliyat ovonikim, yetti-sakkiz yoshdan yigirma yoshgacha chinasa bo'lgaykim, umr fusulining navbahori va hayot gulshanining shukfa va gulzoridir».

5. Navoiy lirikasining mavzulari. Shoir she'riyatidagi obrazlar.

Devonda Sharq she'riyatining sakkiz faol turida yaratilgan umumiy soni besh ming yetti yuz o'n sakkiz yarim baytdan iborat sakkiz yuz qirq she'r jamlangan. «Xazoyin ul-maoniy» majmuasining keyingi uch devonida bo'lganidek, «G'aroyib us-sig'ar»da ham olti yuz ellik g'azal tartib berilgan. Devon mashhur:

Ashraquat min aksi shams ul-ka'si anvar ul-xudo

«Yor aksin mayda ko'r!» deb jomdin chiqdi sado-

bayti bilan ochiladi. Devondan o'rin olgan g'azallarning asosan ko'pchiligi insoniy sevgi-sadoqat, ishq - muhabbat mavzuida bo'lib, ularda vafodor oshiqning go'zal ma'Shuqa tomon talpinishi, hijron azoblaridan nola-fig'oni, visol yo'lida barcha to'siqlardan o'tishga tayyorligi badiiy etuk misralarda nihoyatda ta'sirchan va hayotiy ifodalanadi. Odamiylik, pokdomonlik, insonparvarlik, adolat va saxovat kabi yuksak insoniy fazilatlar, Navoiy butun ijodiy merosida bo'lgani kabi, «G'aroyib us sig'ar» devonini tashkil etuvchi she'rlarining yetakchi g'oyaviy mundarijasidir.

«Xazoyin ul-maoniy» majmuasining bu birinchi devonidan ulug' shoirning butun ijodiy faoliyati davomida ona tilida bitilgan 133 ruboiy ham o'rin olgan. Majmuaning keyingi uch devonida ruboiyda bitilgan namunalar yo'q. «G'aroyib us-sig'ar»da bulardan tashqari ellik qit'a, uch muxammas (ulardan biri Mavlono Lutfiy g'azaliga taxmis), shuningdek, she'riyatning mustazod, musaddas va tarjiband turlaridan namuna asarlar uchraydi.

Mazmuniga ko'ra, zamonasining buyuk fozillaridan, Navoiyga, uning o'z iborasi bilan aytganda, «ota o'rnida» yaqin bo'lgan Sayyid Hasan Ardasherga yozilgan maktub - 148 baytdan iborat mashhur masnaviy ham shu yoshlik

devoniga kiritilgan. «Xazoyin ul-maoniy»ning qolgan uch devonida umuman bu turda bitilgan boshqa asar yo'q.

«Xazoyin ul-maoniy» majmuasining ikkinchi devonini Alisher Navoiy «Navodir ush-shabob» - «Yigitlik nodirliklari», deb atagan. Inson umrining yigitlik davrini yilning yoz fasliga qiyoslangan shoir shunday yozadi: «Shabob zamonikim - yigirmidin o'ttuz beshgacha desa bo'lgaykim, ham bu fusul (fasllar)ning yozdirurkim, yigitlik chashmasori (buloqlari)ning hayotbaxshligining og'azidur». Devon an'anaga ko'ra, «Xazoyin ul-maoniy»ni tashkil etuvchi boshqa devonlardagi kabi Tangri taolo va Muhammad payg'ambar (s.a.v.) she'rlariga bitilgan hamdu sano va na't-munojot ruhidagi g'azallar turkumi bilan ochiladi.

Aytish lozimki, rasman 20 dan 35 yoshgacha bo'lgan davrni nazarda tutuvchi yigitlik yillari devoni deb atalgan bo'lsada, aslida unda, xuddi «Xazoyin ul-maoniy» majmuasining boshqa uch devonida bo'lganidek, ulug' shoir ijodiy faoliyatining boshqa bosqichlarida yaratilgan she'rlardan namunalar ham jamlangan. Masalan, professor H.Sulaymon aniqlaganidek, devondan o'rin olgan 650 g'azalning 300 ga yaqini Navoiyning o'rta yoshlik ijodiy faoliyati mahsulidir, ikki yuzdan ortig'i esa qarilik yillarida qog'oz sahifasiga tushurilgan. Shu munosabat bilan devondagi bir necha g'azallardan shoir yoshining ellikka yetganini yoki oshgani haqida so'z yuritganini, umrining o'tgani va qarilikka yuzlanganidan shikoyat misralari mavjudligini eslash o'rinli. Masalan, bir o'rinda:

Menki, ellik yil chekib g'am topmadim xushvaqtlik,

Topqamenmu, umrning, emdiki o'tmish xushrog'i-

baytini bitsa, boshqa bir g'azalida ochiqdan-ochiq qarilikni tan oladi:

Ey Navoiy, huzn ila o'tkar qarilig' mehnatin,

CHun yigitlik bordi ayshu ishrat ayyomi bila.

«Navodir ush-shabob» devonidan she'riyatning mustazod va tarji'band turlaridan bittadan namuna va ellik qit'a o'rin olgan. Ulardan tashqari yigitlik devonidan Lutfiy g'azaliga bog'langan taxmis bor. Alisher Navoiy adabiyotimiz tarixida she'riyat muxlislari diliga va xalq hofizlari tiliga ko'chgan g'azallariga taxmis bog'lash yoki musammat shakliga keltirish an'anasini boshlab beradi.

Taxmislarning biri, aslida Navoiy ijodiy faoliyatining o'rta yoshlik bosqichida yaratilgan, ammo ana shu yigitlik yillari devoniga kiritilgan:

Ochmagay erding jamoling olam aro, koshki,

Solmagay erding bori olamga g'avg'o, koshki-

matlai bilan boshlanuvchi g'azaliga bog'langan. Navoiy «Xamsat ul-mutaxayyirin» asarida bu g'azali haqida: «El orasida shuhrat tutub erdi va podshoh hazratlarining suhbatlaridagi ko'p o'qilur erdi», deb yozadi.

Shu tariqa «Xazoyin ul-maoniy» majmuasining ikkinchi devoni «Navodir ush-shabob»da mumtoz she'riyatimizning sakkiz turida jami besh yarim mingga yaqin baytdan iborat yetti yuz ellik to'qqiz she'r joylashtirilgan. Bu asarlarda ulug' shoirning butun ijodiy merosi uchun xos bo'lgan chuqur xalqchilik, elu yurt manfaatlari, insof-diyonat, mehr-shafqat, odamiylik, do'stlik-totuvlik g'oyalari badiiy jihatdan barkamol misralarda tarannum etilgan.

Navoiy dunyoqarashining bu etakchi fazilatini Yorqin ifodalovchi:

Yuz jafo qilsa menga bir qatla faryod aylamon,

Elga qilsa bir jafo yuz qatla faryod aylaram!-

kabi otashin misralar xuddi shu devon tarkibidagi g'azal jismida dunyo yuzini ko'rgan.

35-45 yoshgacha insonning o'rta yoshlik davrini Navoiy xazon ayyomikuzga qiyos etadi. Shu sababli 3- devonini «Badoye` ul -vasat» (O'rta yosh go'zalliklari) deb ataydi. Bu devon mundarijasi haqida Navoiy so'z ochib Shunday deydi: «... Va uchinchi devonnikim, vasat ul hayot (hayotning o'rtasi) mayxonasida ishq ila shavq paymonasidin yuzlangan badii` (go'zal) nashotlar (shodliklar) kayfiyatini yozilib erdi».

«Badoyi ul-vasat»da ham shoir ijodining turli davrlariga oid g'azallar berilgan. Devonda son jihatidan g'azaldan keyingi o'rinni qit'a egallaydi. Bu devonda turli mavzularda yozilgan 60 qit'a o'rin olgan. «Badoye` ul-vasat»da bir (1) mustazod ikki (2) muxammas hamda Lutfiy va H. Boyqaro-Husayniy g'azallari asosida yaratilgan ikki (2) musaddas, Shuningdek 7 bandning har birida

Yodingni qilay harifi majlis

Fikringni etay ko'ngulga munis

bayti takrorlanuvchi 7 bandli tarjiband ham o'rin olgan.

Navoiy 1469 yil H.Boyqaro taxtga chiqqani bilan muborakbod etib yozgan «Hiloliya» qasidasi ham shu devon tarkibiga kiritilgan. Shu tariqa «Xazoyin ul-maoniy»ning uchinchi devoni «Badoye` ul-vasat» 9 she`riy turda bitilgan va umumiy hajmi besh yarim (5500) mingga yaqin baytdan iborat 740 she`rdan tashkil topgan.

Navoiyning «Xazoyin ul-maoniy» tarkibiga kiruvchi «Favoyid ul-kibar» to'rtinchi devon bo'lib, u inson umrining qarilik bosqichida va uning qish fasliga qiyosan atalgandir. Qarilik yillari davri tushunchasini shoir maxsus izohlab shunday deydi: «... Va qirq beshdin oltmish yaqingachakim, ta`yin qilsa bo'lg'aykim-bu fusul (fasl) ning qishidurkim, kishining xam (egik) qad bilan adam (yo'qlik) yo'liga kirib, zamon ahli bila xayrbod qilishidir. Aning duosida «Favoyid ul-kibar» bila nihoyatga yetkurdim».

Devonda 9 janrda yozilgan 793 she`r kiritilgan. Boshqa devonlarda bo'lganidek yakunlovchi bu devonga ham 650 g'azal qat`iy tartib bilan berilgan. «Favoyid ul-kibar»da boshqa devonda uchramaydigan janr - 458 baytli «Soqiynoma» va Sharq she`riyatining eng kichik janri sanalmish 86 fard berilgan. «Favoyid ul-kibar»da boshqa devonlarda uchramaydigan yana bir janr-musamman bor.

«Xazoyin ul-maoniy bilan tanishar ekanmiz uning lirik qahramoni Navoiyning o'zidir. Bu lirik qahramon insonparvar, vatanga muhabbatli, xalqqa sadoqatli komil insondir. A.Hayitmetovning ta`kidicha, Navoiy g'azallarining asosiy lirik qahramoni ham sevikli emas, sevguchidir, ma`shuqa emas, oshiqdir. Navoiy she`riyatida Yor obrazining spesifik xususiyati va eng muhim tomoni uning go'zalligidir».

Shoir she`riyatidagi Yor obrazidan hayotni, uning falsafiy go'zalligini qidirsak, uning bevafoolidan zulm va nohaqlik izlaganini tushunsak xato qilmagan bo'lamiz. Navoiy lirik qahramoni bizning fikrimizcha 3 xususiyatga ega.

1 - navbatda otashin oshiq.

2 - navbatda sevgi azoblaridan haddan ortiq ezilgan.

3 - rind, mayxo'r. Shoir hayot va borliq haqida, ilm va san'at haqida o'ylovchi, bosh qotiruvchi, u haqda she'rlar yozuvchi kishidir.

A.Navoiy she'riyati o'ziga xos obrazlar olami. Shoir g'azallari, ruboiy, qit'a, muxammas va boshqa janrdagi asarlarini o'qir ekanmiz rang-barang obrazlarga duch kelamiz. Uning she'riyatidagi bosh obraz shoirning o'zi. U donishmand, oshiq, faylasuf, orif odam. Shoir g'azallardagi tasvirlangan oshiq o'zining nihoyatda kamtarligi, ma'shuqasini nihoyatda sevishi, e'zozlashi, hijron azobu uqubatlariga chidamliligi, raqiblarga sovuq munosabatdaligi va boshqa tomonlari bilan namoyon bo'ladi.

Navoiy she'riyatida yor obrazi ham muhim o'rin tutadi. Shoir she'rlarida ma'Shuqa avvalo o'zining o'ta go'zalligi bilan namoyon bo'ladi. U zohiran juda chiroyli. Husnda bekamu-ko'st. Oshiqqa sitam etkazuvchi. Navoiy she'riyatida tasvirlangan Yor obrazining ilohiy mohiyati xususida ham adabiyotshunoslar mulohazalar yuritmoqdalar.

Professor N.Komilov ta'kidicha, ko'p shoirlarda, Navoiyda ham dunyoviylik bilan ilohiyot, ya'ni irfon qo'shilib zuhur etiladi. Ulardan sof diniy g'oyalarni yoxud sof dunyoviy g'oyalarni qidirish, asarlarini bir-biriga zid qo'yish noto'g'ri. Ularning asarlari ko'p ma'noli, har bir ifoda yetti qavat parda ichida yashiringan. Masalan, **mahbub** deganda xudoni, payg'ambarni, pirni va sevgan kishisini anglash, **soqiy** deganda ham ayni shu to'rt tushunchani e'tiborga olish, **lab** deganda purning so'zini, ilohiy fayzni, **qosh** deganda ilohiy olam bilan moddiy olam **chegarasini**, **bel** deganda komil inson xayolini, **ingichka bel** deganda komil inson xayolining nozikligini, **ko'z** deganda komil insonning o'zini nazarda tutish mavjud. (N.Komilov. Tasavvuf. 1-kitob. T., 1996. 163-bet)

Navoiy she'riyatida bir qator salbiy obrazlar mavjud. Raqib-muddaiy ana shundaylardan biri. Raqib kim? «Raqib oshiq - Navoiyning yorini tortib olib, u bilan aysh-ishrat qiluvchi, tashqi ko'rinishi sovuq, qiliqlari ham yoqimsiz, odamlarga yaxshilikni o'ylamovchi, o'z manfaati uchun har qanday pastkashlik va

razillikka boruvchi, odam qiyofasidan chiqqan, ichi qora, pismiqlik. U - murodga eta olmagan mazlum va bebaxt kishilar ustidan kuluvchi, zolim, sotqin, toshbag'ir».

Navoiy she'riyatining asosiy qismini g'azallardan tashqari, ruboiylar tashkil etadi. Navoiy ruboiylarini mavzu jihatdan shartli ravishda 3 guruhga ajratish mumkin:

4. Falsafiy ruboiylar.
5. Ishqiy ruboiylar.
6. Ta'limiy-ahloqiy ruboiylar.

Navoiy ruboiylarining asosiy qismi «G'aroyib us-sig'ar» devonidan o'rin olgan. «Xazoyin ul-ma'oniyy»ning debochasida 30 ta ruboiy mavjud. «Munshaot»da ham 60ga yaqin Shunday to'rtlik bor. «Mezonul - avzon» «Mahbubul qulub», «Majolisun - nafois» va boshqa asarlarda ham ruboiylar kiritilgan. Navoiy ruboiylari tadqiqi bo'yicha H.Zaripov, A.Hayitmetov, Yo.Is'hoqov, N.Mallayev, R.Orzibekov, I.Haqqulovlar bir qator ishlarni amalga oshirganlar.

Ishq mavzusi Navoiy ruboiylarida ham falsafiy talqin etiladi. Mana bu ruboiyga e'tibor beraylik:

Ko'nglimni g'ami dard ila qon ayladi ishq,
Ko'z yo'lidin ul qonni ravon ayladi ishq.
Har qatrani bilmadim qayon ayladi ishq,
Bedil ekonim bo'yla ayon ayladi ishq.

Navoiy ko'pgina ruboiylari ishqiy kechinmalarining bevosita bayoni sifatida yuzaga kelgan. Ularda shoir o'zining ichki holatlarini tabiatdagi biror bir narsa, predmet yoki insonga murojaat tarzida bayon qiladiki, bu mumtoz she'riyatda nido san'ati ham deyiladi.

Ey jism, aning ko'yini paydo qilako'r,
Ey ko'ngul, o'shul ko'yni ma'vo qilako'r.
Ey ko'z, sen oning yuzin tamosho qilako'r,
Ey ashk, oning kuyi sori oqilako'r.

Navoiy ruboiylarida may haqida ham gapiradi. May mohiyati yuqorida ham zikr etildi. Shoir mayga hayotiy ma`no beradi. Uni insoniy fikr va tuyg'ularga omuxta tarzda tarannum etadi:

Mug' dayri sori bukun tamanno qildim,
Ul mug'bacha husnini tamosho qildim.
Din naqdin kufri birla savdo qildim,
Kim qildi bu ishkim men rasvo qildim.

6. Navoiyning poetik mahorati

Navoiy ruboiylarida bir qator she`riy san`atlar qo'llangan. Tarse, tardi aks kabi usullar shular jumlasidandir.

Ko'z bila qoshing yaxshi, qabog'ing yaxshi,
Yuz bila ko'zing yaxshi, dudog'ing yaxshi.
Iying birla menging yaxshi, saqog'ing yaxshi
Bir-bir ne deyin, boshdin-oyog'ing yaxshi.

Tardi aks:

Ham jismingga da`f bo'lsa jonim sadqa,
Ham joningga jismi notavonim sadqa.
Sarvingga shikast o'lsa ravonim sadqa,
Yo'q-yo'qki senga jonu jahonim sadqa.

Navoiy she`riyatining katta bir qismini uning qit`alari tashkil etadi. Navoiyning «Xazoyin ul-maoniy» devonida 210 ta qit`a mavjud. Ularning 200 ga yaqini ikki, uch va to'rt baytli. Navoiy qit`alarida tabiatdagi oddiy qurg'oqchilik hodisalaridan tortib, koinot sir-asrorlarigacha, chumolidan tortib, inson holati va qismatigacha barcha-barchasiga munosabat bildirilgan. (Bu haqda I.Haqqulning «Kamol et kasbkim». T, 1991 kitobiga qarang).

Navoiy bir qit`asida shunday yozadi:

Navoiy, tiling asragil zinhor,

Desangkim, yemay dahr ishidin fusus.

Nazar qilki, o'q og'zi tilsiz uchun,

Qilurlar tojvarlar bila daybus.

Necha tojvarlar kesarlar boshin,

Chu hangomsiz nag'ma tortar xurus.

Xalq og'zaki ijodi yozma adabiyotning shakllanishi, rivojlanishi va taraqqiy etishida muhim zamindir. Xalq og'zaki ijodi uzoq asarlarga borib taqaladi. Qaysi bir ijodkor ijodiga nazar solmaylik barchasida ushbu ijod mavjud. Xalq og'zaki ijodi va yozma adabiyotning o'zaro ta'siri va aloqasi syujetda, janrlar taraqqiyoti va turli badiiy tasvir vositalarini qo'llashda, xalq urf-odatlarini va an'analarini singdirishda, she'riyatda xalq maqollari, iboralari, hikmatli so'zlarini qo'llashda va boshqalarda ko'rinadi. Ushbu jihatlarni Navoiy lirikasi misolida ham ko'rish mumkin. Bu jihatdan «A.Navoiy lirikasi va xalq og'zaki ijodi» nomli kitobni ko'zdan kechirish muhimdir. Shoir o'z she'riyatini insonparvarlik g'oyalari bilan boyitishda, g'azal mulkining sultoni bo'lib qolishida, ruboiy, fard, muammo, chiston va boshqa janrlarda asarlar yaratishda, til, uslub, badiiy san'atlarni mahorat bilan qo'llash bobida xalq og'zaki ijodi muhim zamin vazifasini bajaradi.

Navoiy she'riyatida turkona hayot, turkona rasm- odatlar, turkona kuylar ulug'lanadi. Navoiy o'zbek urug'ini faxr bilan tilga oladi.

Navoiy she'riyatida hikmatli so'zlar, maqollar, matallar anchagina ko'zga tashlanadi. She'riyatda biror muhokama va mulohazani maqol, matal, hikmatli so'z keltirish bilan tasdiqlash she'riyatda **irsoli masal** deb yuritiladi.

Navoiy asarlarida ushbu san'at bilan bog'liq ko'pgina baytlar mavjud. «Bu masaldurkim», «so'zki bor», «rost andoqkim», «chin emishkim», «der emish», «derlar», «ayturkim» kabi so'z va birikmalar orqali baytda kiritilgan maqol, hikmatli so'zlarga ishora qilinadi.

Labing ko'rgach, iligim tishlaram, har dam taxayurdin

Ajab holatki: bolni totmayin barmog' yalaydurman.

Yoki:

Asli masaldur bu so'zda bale,

It hurar, karvon o'tar, kechar masali.

7. Xulosa

A.Navoiy 2 tilda ijod qildi. Uning fors-tojik tilidagi she'rlari «Devoni Foniyy» nomi bilan mashhurdir. «Devoni Foniyy»ga kirgan she'rlarning hammasi Navoiyning o'ziniki ekanligi bahslidir. Olimlarimizning qayd etishicha, bu to'plamga Foniyy taxallusi bilan ijod etgan Muhammad Muhsin Foniyy, Kashmiriy, Xo'ja Ahmad Dehqon Sheroziylarning she'ri kirganligi ham ehtimoldan xoli emas. «Devoni Foniyy»ning mukammal nusxasi saqlanib qolmagan. Uning mukammal nusxasi Parij, Tehron, Istambulda. Parij nusxasida 1131 she'r kiritilgan. Navoiyning ta'kidlashicha 6000 baytdan ko'proq. Olimlarimizning ta'kidlashicha 6197 baytni tashkil etadi. «Devoni Foniyy»ning janrlari «Xazoyin ul-maoniy»dagidek. Unga kirgan she'rlarning mavzulari ham «Xazoyin ul-maoniy»da qayd etilgan mavzular bilan hamohangdir. Olimlarimizning qayd etishicha, «Devoni Foniyy»dan joy olgan she'rlarning ko'pi Sa'diy Sheroziy, Xusrav Dehlaviy kabi Shoirilar she'rlariga tatabbu tarzida yozilgan. Navoiy forsiy she'riyatida ham o'zining yuksak mahoratini namoyon eta oladi. Navoiy forsiy ruboiylarini yozishda ko'proq U.Xayyom, H.Sheroziy, Jomiylarning an'analariga tayangan.